

کھوج پراگا

# سلیکہ

شماره: 6

جولائی - دسمبر 2020ء



گورنمنٹ کالج  
یونیورسٹی پریس

سلیکھ

شماره : 6

جولائی - دسمبر 2020ء

کھوج پراگا



گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور

سُلکھ

شماره: 06، جولائی-دسمبر 2020ء

© گورنمنٹ کالج یونیورسٹی پریس، لاہور، نے پنجابی کھوج پراگاسُلکھ شائع کیتا ہے،  
شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی کچہری روڈ، 54000، لاہور، پاکستان۔

سُھ حق راکھویں۔

ایس کھوج پراگے دے کسے وی حصے ٹوں کاپی رائٹ ہولڈر دی لکھتی اجازت توں پناں  
کسے وی شکل وچ دوبارہ نہیں چھاپیا جاسکدا۔

کورڈیڑائن: پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

خط پترئی:

پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا

مدیر سُلکھ،

شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، کچہری روڈ، لاہور، پاکستان۔

مُل: 400 روپے

Email: [sulaikh@gcu.edu.pk](mailto:sulaikh@gcu.edu.pk), [chairperson.punjabi@gcu.edu.pk](mailto:chairperson.punjabi@gcu.edu.pk)

مدیر  
پروفیسر ڈاکٹر سعید بھٹا  
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

نائب مدیر:  
ڈاکٹر افتخار احمد سلہری  
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور

### مجلس ادارت

- (1) جناب کلیان سنگھ کلیان
  - (2) ڈاکٹر شبنم اسحاق
  - (3) ڈاکٹر ظہیر حسن وٹو
  - (4) جناب واصف لطیف
- اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور  
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور  
اسسٹنٹ پروفیسر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور  
لیکچرر، شعبہ پنجابی، جی سی یونیورسٹی، لاہور

### مجلس مشاورت

- (1) پروفیسر ڈاکٹر گھیر سنگھ
  - (2) پروفیسر ڈاکٹر سکھ دیو سنگھ
  - (3) پروفیسر ڈاکٹر تیج ورت سنگھ گل
  - (4) پروفیسر ڈاکٹر سرجیت سنگھ بھٹی
  - (5) جناب مظہر ترمذی
  - (6) جناب قاضی جاوید
  - (7) پروفیسر ڈاکٹر دلشاد ٹوانہ
  - (8) ڈاکٹر مجاہدہ بٹ
  - (9) ڈاکٹر مرزا معین الدین
  - (10) ڈاکٹر منیر گجر
- 7426 بیری مور ڈرائیو، ڈیلٹا، بی سی وی 4 سی، کینیڈا  
شعبہ پنجابی، پنجاب یونیورسٹی، چنڈی گڑھ، بھارت  
شعبہ انگریزی، گورنمنٹ دیو یونیورسٹی، امرتسر، بھارت  
ڈائریکٹر پنجابی ڈویلپمنٹ، پنجابی یونیورسٹی، پٹیالہ، بھارت  
ممبر آف لندن آرٹس کونسل، لندن، یو کے  
ڈائریکٹر ادارہ ثقافت اسلامیہ، لاہور  
93- پی آئی اے سوسائٹی، لاہور  
چیئر پرسن، شعبہ پنجابی، لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور  
صدر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ پوسٹ گریجویٹ کالج، ساہیوال  
شعبہ پنجابی، یونیورسٹی آف سرگودھا، سرگودھا

## مقالہ نگاراں لئی سُبھاوے

- 1- مقالہ اُن چھپیا ہووے تے کسے ہور تھاں چھپن لئی نہ گھلیا ہووے۔
- 2- مقالے وچ چھپے وچار مقالہ نگار دے ذاتی ہوسن۔
- 3- مقالہ ان پیج 14 فونٹ وچ کمپوز ہووے تے سوفٹ تے ہارڈ کاپیاں دوویں گھلیاں جاون۔
- 3- مقالے دے نال 100 توں 200 لفظاں وچ انگریزی وچ Abstract گھلیا جاوے۔
- 4- حوالے تے حاشیے Turabian دے مطابق ہون۔

مرتب دا حوالہ:

وارث شاہ، ہیرسید وارث شاہ، مرتبہ۔ شیخ عبدالعزیز (لاہور: پنجابی ادبی اکیڈمی، 1960ء)، 65۔

لکھاری دا حوالہ:

محمد آصف خاں، نک سبک (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 80۔

مضموناں دی چون:

پروفیسر ریاض احمد شاہ، ”باہو بارے لاجوتی دے وچار“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور:

اے۔ ایچ پبلشرز، 1997ء)، 472۔

رسالے دا حوالہ:

عین الحق فرید کوٹی، ”سبیں خواجہ فرید“، پنجابی ادب، 4 (1987ء): 26۔

دوجی واری مختصر حوالہ:

محمد آصف خاں، 85۔

5- برقی سوسے (Online Source)

ویب سائٹ دا مکمل پتہ تے اوس توں استفادے دی تاریخ درج ہووے۔

ڈاکٹر ہرشد رکو، ماں بولی - اک ڈاکٹری نظریے توں

<http://www.wichar.com/news/254/ARTICLE/4473/2008-06-19.html>

(accessed June 20, 2018)

## سارنہ

7	مدیر	مکھ و چار
9	ڈاکٹر فیاض حسین/ ڈاکٹر مریم سرفراز	پنجاب و پنج تصوف دی ریت
19	مسز راحت اجمل/ ڈاکٹر صائمہ بتول	سائیں میاں میر دا محبت امن تے مساوات دا سُنہیا
31	ڈاکٹر اکبر علی غازی	سیالکوٹ و پنج بیتے ویلے دے ست پنجابی شاعر
58	فرزین طارق	شریف کجاہی دی شاعری دا لسانی ویروا
66		انڈیکس



## مکھ وچار

دُنیا دی سائنسی تے مادی ترقی نال اجوکے جیون دی ٹہار بدلی ہے۔ پُرانے سمیاں وچ کھوج کھیتیر دے سومیاں تیکر پہنچنا کوئی سکھالی گل ناہیں ہوندی، پر آج انٹرنیٹ دیاں سہولتاں پاروں دُوجے دیاں لائبریریاں توں استفادہ مشکل نہیں رہیا۔ آج کسے اک موضوع اُتے عالمی پدھر دی کھوج ٹوں دیکھن تے وچارن دی سوکھ ہوگئی ہے۔ انگریزی راج توں اساڈیاں دیسی زبانوں تے خاص طور تے پنجابی کھوج دا ماڈل ولایت دیاں یونیورسٹیاں وچ ہون والے کم ٹوں منیا گیا ہے۔ اساڈے کھوجی یاں تاں برعظیم دیاں یونیورسٹیاں وچ رہ کے انگریز کھوجیاں کولوں لابلہ چکدے رہے یاں او تھے اُپر کے اس ماڈل ٹوں نیہہ بنایا۔ پچھلیاں بیڑھیاں نالوں آج دے کھوجی ٹوں سہولتاں باہلیاں ہن۔ آج اسیں دُنیا دیاں یونیورسٹیاں وچ ہوئے کم توں لابلہ چک کے اوہناں دے سادیں کھلو سکدے ہاں۔ ہائر ایجوکیشن کمیشن پاکستان نے تعلیمی اداریاں ٹوں او تھوں تیکر پہنچ دی سہولت دتی ہوئی ہے۔

اسیں وی اپنے کھوج کاراں تے مقالہ نگاراں ٹوں پریرنا دیندے رہندے آں کہ ایہناں سومیاں ٹوں کھوج دا اُنگ بنا کے ای اگے پیر پٹن جوگے ہوواں گے۔ ہتھلے پراگے وچ ”پنجاب وچ تصوف دی ریت“ بارے اک لیکھ چھاپن دا کارن ایہہ دے کہ ایہہ پنجابی دا بنیادی موضوع ہے تے ایہدے کئی پکھاں ٹوں اچے کھوجن دی لوڑ ہے۔ ”سائیں میاں میر دا محبت امن تے مساوات دا سُنہیا“ وی اُتے دتے موضوع دا ای حصہ ہے۔ حضرت میاں میر قادری سلسلے دے مشہور بزرگ ہاں۔ خاص طور تے پنجاب دی زندگی اُتے اوہناں دے گہرے پرچھاویں دکھالی دیندے ہن۔ اوہناں دے نال موہ دیاں مثالوں دوجے مذہباں دے منن والیاں کول وی دیکھیاں جاسکدیاں ہن۔ پنجابی شاعری دا اُنت نہیں، پر جیہناں شاعراں اپنی رت نال ایہہ دیوا بالیا، اوہناں دے وچوں بہتے اچے وی اساڈیاں ادبی



تاریخاں تے تذکریاں دا حصہ نہیں ہن۔ اکبر علی غازی ہوراں ”سیالکوٹ وچ بیٹے ویلے دے شاعر“ دے سرناویں تھلے کئی مانک موتی لبھ کے اپنی ماں بولی دی جھولی وچ پائے ہن۔ ”شرف کجاہی دی شاعری دا لسانی ویروا“ وچ اوہناں دے لہجے دے تعین دی کوشش کیتی گئی ہے۔

اسانوں آس ہے کہ کھوجی تے پارکھ ”سلیکھ“ دی تحقیق دا معیار بہتر بناون وچ اپنا سیر پاوندے رہسن۔

## پنجاب وچ تصوف دی ریت

### Abstract

It is very important to follow the path of Sufism in order to cleans one's veins and attain the anguish of Allah. Sufism is an essential element for the fulfillment of humanity. Many Sufis in Punjab have taught Sufism in which the role of Punjabi Sufis is very prominent. He propagated Islam through religious teachings. In this article, the origin of Sufism in Punjab has been researched and analyzed.

مڈھلے دور دا انسان جنگلاں تے غاراں وچ جنوراں وانگ حیاتی لنگھا ریہا سی فیر ہولی ہولی بندیاں اندر سماجی شعور جاگن لگ پیا جیہدے کارن اوس اپنی تے دو جیاں دی حیاتی دی بقا بارے سوچنا شروع کر دتا، ایس مقصد لئی اوہنے کجھ اصول ضابطے بنائے تے کجھ اخلاقی قدراں بارے شعور حاصل کیتا۔ ایہہ اخلاقی قدراں ای کسے دی معاشرے دی ترقی دا کارن بنیاں۔ ایہناں اخلاقی قدراں نوں بناون والے تے ودھاون والے ای صوفی اکھوائے جیہناں مذہب، قوم، فرقے، قبیلے، مسلک، زبان، برادری پوشاک تے علاقے توں بالاتر ہو کے صرف انسانیت دا درس دتا۔ ایہدے وچ کوئی شبہ نہیں کہ انسان نوں درد دل واسطے پیدا کیتا گیا، انسانیت نال پریم انساناں نوں تخلیق کرن والے خالق نال محبت دا ثبوت اے۔ اصلی بندہ ہمیشہ حق دی لاجھ کردا اے جیہدے لئی اوس نوں کئی اوکڑاں دا ساہمنا کر کے ای سفلتیا ملدی اے۔ ایس حوالے نال ثناور چدھڑ اپنی کتاب ”پنجاب وچ تصوف“ وچ لکھدے نیں:

”بندے دی زندگی دا مقصد حق دی تلاش اے تے حق اصل وچ تے اُبھیرے دے ستر ہزار پردیاں وچ لکیا ہو یا اے۔ اس لئی حق دے طالب لئی ضروری اے کہ منزل تیکر اپڑن لئی سخت محنت مشقت کرے حق تیکر رسائی واسطے بندے نوں ست اوکھیاں گھاٹیاں لنگھنیاں پندیاں نیں۔ ایہناں گھاٹیاں دے ناں صوفیاں نے ایہہ دسے نیں۔ (1) عبودیت (2) عشق (3) ایزاز (4) معرفت (5) وجد (6) حقیقت (7)

وصل۔ ایس روحانی پنڈھ دے پاندھی نوں حق دے طالب تے صوفی

”سالک“ آکھدے نیں۔ (1)

تصوف دی ریت اوئی ای پرانی اے جی آپ انسان دی تاریخ۔ تصوف اصل وچ اک اجہی اصطلاح اے جیہڑی عام تے پے ہوئے طبقیات دی خیر خواہی بنی تے جہنے مذہبی تھوڑ دلی تے تنگ نظری دے خلاف آواز چلی۔ صوفی دا مقصد ایہہ ہوندا اے کہ اوہ حیاتی نوں ظاہر داری، فرقہ واریت، ریاکاری، استحصال تے تنگ نظری ورگیاں عیباں توں پاک کرے تے اوہدے اندر ایہہ سترے تے سچے رنگ پیدا کرے جیہڑے ہر انسان لئی قابل قبول ہوں۔ صوفی پیارتے پریت نوں پھیلاوندے نیں تے نفرت توں نفرت کرنا سکھاؤندے نیں۔ صوفی دے کردار تے چائن پاؤندیاں پروفیسر انور بیگ لکھدے نیں:

”صوفی مادی آسودگی اتے جسم پروری توں زیادہ تزکیہ نفس تے لصفیہ قلب اتے ظاہر توں زیادہ باطنی نفاست تے شائستگی تے زور دتا۔ سیاسی اقتدار دی ہوس نے مذہب دی آڑ لے کے انسانیت نوں جیہیں تنگ و تاریک فضا وچ گھیر رکھیا سی۔ صوفی نے ایس دے خلاف واویلا کیتا ایس نے انسان توں اوس دے اعلیٰ منصب تے مقصدی طرف متوجہ کیتا اتے رنگ، نسل تے مذہب دی حد بندیاں نوں نظر انداز کر کے محبت دے دھاگے وچ پروئے جان دی ترغیب دتی۔“ (2)

تصوف دی راہ اتے ٹرن والا یا صوفی اوہ انسان ہوندا اے جیہڑا سادہ، بے ضرر لوکاں وچکار پیار و نڈن والا نفرتاں، حسد تے سارے منفی جذبیاں توں دور رہن والا، رب تے رسول صلی اللہ علیہ وسلم دے دسے گئے حیاتی گزارن دے طریقیاں تے عمل کرن والا ہووے جیہدے ہر کم وچ سادگی تے پاکیزگی ہووے، جیہڑا اپنی ذات تے دوجیاں نوں ترجیح دیوے، جیہڑا آپ دکھی ہو کے وی دوجیاں لئی سکھ تے آسودگی دا کارن بنے، جیہدا ظاہر پاک صاف ہووے، نالے اندر وی پاک ہووے، اوہدا اپنے نفس تے مکمل اختیار ہووے تے جیہدے دل وچ رب دی ذات توں اڈ کے غیر لئی تھان نہ ہووے۔ تصوف بارے وچار ساخجے کردیاں اقبال صلاح الدین لکھدے نیں:

”سارے ظاہر تے باطن دے کمالاں دا ایہہ اصل اے کہ دل نوں اللہ تعالیٰ دی یاد توں بغیر ہر چیز توں پاک رکھیا جاوے۔ اتے حقیقی محبوب دے بناں کسے ہور چیز دا خیال تک دل وچ نہ آوے۔ جدوں اللہ تعالیٰ

بندے دے دل وچ وسدے نیں۔ اوس وقت محبوب حقیقی دی ہر چیز  
یعنی وڈیائی تے قدرت وغیرہ ہر اک چیز بندے دے دل وچ آجاندی  
اے اوس وقت بندہ اپنی ذات توں فنا ہو کے اللہ تعالیٰ دی ذات تے  
صفات نال زندہ رہندا اے۔ ایسے چیز دا ناں تصوف اے۔“ (3)

تصوف دی منزل دے پاندھی دا اکوای مقصد ہوندا اے کہ اوہ رب تے رب دیاں  
بندیاں نوں راضی کر لوے۔ اوہ کسے نال متھا نہیں لاوندا کسے بحث تے کسے جھیڑے وچ نہیں  
پیندا۔ صوفی اپنے اخلاق تے معاملیاں نوں مذہب تے پاک کر کے طبعی آفتاں نوں بھیڑا جانڈے  
نیں۔ اوہ بشری کدورتاں توں جھاگ جانڈے نیں۔ اصل وچ صوفی اوہ ہوندا اے جیہڑا اپنی  
ذات دی نفی کرے اپنے آپ نوں فنا کر کے حق نال جارے تے نفسانی خواہشاں توں چھکارا  
حاصل کر لوے:

”دل کو مخالفت کی کدورت سے پاک و صاف رکھنے کا نام تصوف ہے  
مطلب یہ کہ باطن کو حق تعالیٰ کی مخالفت سے محفوظ رکھو کیونکہ دوستی  
موافقت کا نام ہے اور موافقت مخالفت کی ضد ہے دوست کو لازم ہے  
کہ سارے جہان میں دوست کے احکام کی حفاظت کرے اور جب  
مطلوب و مراد ایک ہو تو مخالفت کی گنجائش نہیں ہے“ (4)

تصوف سرا سرداب تے احترام دا ناں اے جیہں انسان، ہر تھاں مقام تے ویلے دا  
ادب تے پابندی رکھی اوہ سرخرو ہو گیا۔ سرفراز حسین قاضی عملی طور تے تصوف دی اہمیت تے چانن  
پاوندیاں لکھدے نیں:

”تصوف عملی لحاظ نال اوہ طریقہ اے زندگی گزارن دا جیہدا مقصد تے  
منزل اللہ تعالیٰ دا قرب حاصل کرنا اے۔ بغیر کسے دنیاوی خواہش یاں  
لذت وچ پین توں تے ایہہ قرب حاصل کرن لئی اک صوفی نوں  
بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں توں گزرنا پیندا اے تے ایہہ اوکڑاں یاں  
تجربے ای اوہناں دا بہترین سرمایہ ہوندے نیں۔ جیہناں دی بناں توں  
اوہ زندگی دیاں رازاں دے نال نال ذات باری تعالیٰ دے وجود داوی  
یقین کر لیندے نیں۔“ (5)

رب نوں ملن اوس نوں لبھن، بھالن تے ویکھن دی چوکھی سک دا دوجا ناں تصوف  
اے۔ ایہہ انسانی روح دا اپنے اصل نال جا ملن دی تڑپ تے رتیجھ۔ ہر اک نال بھلائی کرن دا

جذبہ تے انسانی روح دا اصل تقاضا اے۔ ایس حوالے نال پرفیسر یوسف سلیم چشتی رقمطراز نیں:

”تصوف ہی وہ رہنما، مشیر اور ناصح ہے جو ہر وقت انسان (سالک) کو تلقین کرتا رہتا ہے کہ دیکھنا! کہیں مقصود، نگاہ سے اوجھل نہ ہو جائے! اے انسان! تیرا مقصود حقیقی، اللہ سے رابطہ یا تعلق پیدا کرنا ہے۔“ (6)

تصوف اک ایسے رویے داناں اے جیہدے مالک لوکی نیک صفت، دو جیاں دے کم آکے راہنمائی کر کے راضی ہونوں والے رب نوں خوش کرن دا جتن کرن والے اچے اخلاق دے مالک تے ہمیش رب دی شکرگزاری کرن والے ہوندے نیں ایہہ ہر دور ہر مذہب تے ہر قوم وچ پیدا ہوندے رہندے نیں۔ تصوف دی ریت بارے جانکاری دیندیاں عصمت اللہ شاہ لکھدے نیں:

”تصوف کی تاریخ بھی اتنی ہی پرانی ہے جتنی پرانی خود انسان کی تاریخ ہے۔ برصغیر بالعموم اور وادی سندھ بالخصوص اس حوالے سے پوری دنیا میں ایک منفرد اہمیت کی حامل رہی ہے کہ یہاں جلوہ گر ہونے والے صوفیائے کرام نے ہر دور میں خود بھی پیار محبت امن اور انسان دوستی کے ترانے گائے اور اپنے پیروکاروں کو بھی ہمیشہ اسی کا درس دیا..... برصغیر کی صوفیانہ تاریخ پر نظر دوڑانے سے یہ بات عیاں ہو جاتی ہے کہ یہاں موجود مذاہب کے بانیوں نے اپنے ماننے والوں کو ہمیشہ اعلیٰ اخلاقی اقدار کی تعلیم دی۔“ (7)

نبی پاک ﷺ دے زمانے وچ شد صوفی نہیں لبھدا جد کہ صحابی رسول ﷺ اک طرح صوفی ای سن سب توں پہلاں ابو ہاشم لئی صوفی دا لفظ ورتیا گیا ایہہ دوجی صدی ہجری دی گل اے، زولنون مصری اوہ پہلے انسان سن جیہناں تصوف دی تعلیم دتی تیجی صدی تیکر لوکی تصوف توں چنگی طرح جانوں ہو چکے سن۔ مڈھلے دور وچ چوکھے صوفی ایران توں سن مگروں شام تے مصر دے۔ تصوف دی تدوین موہرے جنید بغدادی ہوراں کیتی۔ تصوف دی سب توں مڈھلی لکھت حارث محاسبی نے ”الرعاہ فی الاخلاق و الزہد“ دے ناں نال لکھی۔ فارسی زبان وچ تصوف تے موہرلی کتاب حضرت علی ہجویری داتا گنج بخش ہوراں کشف المحجوب دے ناں نال لکھی۔ سب توں پہلے صوفیانہ شاعری کرن والے شیخ ابو سعید ابو الخیر نیں تے پہلی صوفیانہ تفسیر شیخ سہیل بن عبداللہ تستری ہوراں کیتی۔ پہلے صوفی حسین بن منصور حلاج ہوئے تے اپنے صوفیانہ وچاراں وجھوں سولی تے چڑھائے گئے۔ مڈھلے دور وچ صوفی مسجداں وچ قیام کردے سن مگروں ادھناں دی اقامت لئی زادیہ، تکیہ دائرہ تے خانقاہ وغیرہ دے شہد ورتے گئے۔ صوفیاں دا سلسلہ ازل توں

تے ہر علاقے ہر مذہب وچ پرچلت رہیا اے۔ پنجاب دی دھرتی نوں صوفیاں سنتاں دی دھرتی دنیا جاندا اے۔ اتھے ہون والے صوفیاں دی وڈی تعداد اے ایس حوالے نال ڈاکٹر مجاہدہ بٹ ہوریں لکھدیاں نیں:

”دیس پنجاب صوفیاں تے بزرگاں نال پرچیا ہويا اے۔ پنجابی ادب نوں تمام ادباں اتے ایس معاملے وچ برتری ملدی اے کہ ایس ادب دا چوکھا حصہ صوفی خیالاں دا ترجمان اے۔“ (8)

پنجاب دے صوفی دانشوراں وچوں سید علی ہجویری داناں موہر لا اے۔ اوہناں ایس حوالے نال جو سیوا کیتی اوہدی وجہ توں اوہناں دا ناں پوری دنیا وچ مشہور اے۔ اوہناں توں مگروں ایہہ روایت اگے بڑی تے صوفیاں دی اک وڈی تعداد پنجاب وجہوں ابھری۔ پرنخر والی گل ایہہ اے کہ حضرت بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تیکر سارے صوفیاں دی زبان پنجابی سی ایس مان تے وڈیائی دی گل کر دیاں ڈاکٹر عبدالنبیل شاد لکھدے نیں:

”پنجابی زبان نوں صدیاں توں ایہہ مان حاصل رہیا اے جے ایہدے ادب وچ وادھا کرن لئی صوفیاں اپنا بھرواں حصہ پایا۔ بابا فرید توں لے کے خواجہ فرید تاں صوفیاں دی اک پال کھلونی وکھالی دیندی اے۔ پنجابی زبان دے ایہہ سارے پھل دکھری دکھری خشبو نال پنجابی نوں کل وی تے اج وی مہکاندے پئے نیں۔“ (9)

سید علی ہجویری داتا گنج بخش دے لقب نال مشہور ہوئے اوہناں داناں سید علی بن عثمان ہجویری اے۔ اوہناں دی پیدائش پینویں صدی ہجری دے مڈھ وچ ہوئی اوہ سیر تے سیاحت دے شوقی سن تے سفر نوں روحانی آدرش نوں پاؤن دا وسیلہ مندے سن، اوہناں لماچر سیر کیتی تے سفر نوں اپنے علم تے تجربے وچ وادھے لئی اہم دنیا۔ اوہناں پنجاب آون توں پہلاں افغانستان، ایران شام، عرب، ترکی تے سوویت یونین دے کئی مسلمان مکاں دا سفر کیتا۔ مگروں اوہناں مشہور زمانہ کتاب ”کشف المحجوب“ لکھی ایس کتاب وچ اوہناں جتھے سفر دیاں یادداشتاں درج کیتیاں نیں اوہنے ای اوہناں دوجے عالماں، درویشاں تے صوفیاں دے حالات تے اوہناں توں لہنن والا علم وی سانجھا کیتا اے۔ اوہناں ”کشف المحجوب“ دے مڈھ وچ ای اپنا ناں درج کیتا اے تے ایہدی وجہ ایس طرح بیان کر دے نیں:

”میں نے علم تصوف میں ایک کتاب لکھی تھی جس کا نام ”منہاج العابدین“ رکھا تھا ایک کمیہ خصلت چرب زبان شخص نے جس کا نام میں

ظاہر کرنا نہیں چاہتا اس نے شروع سے میرا نام چھل کر اور اپنا نام درج کر کے عام لوگوں کو کہنا شروع کیا کہ یہ میری تصنیف ہے۔ حالانکہ اس کی عملیت اور قابلیت کے جاننے والے حضرات اس پر ہنستے تھے۔ بالآخر اللہ تعالیٰ نے اس شخص پر بے برکتی مسلط کر دی اور اپنی بارگاہ کے طالبوں کی فہرست سے اس کا نام خارج کر دیا۔“ (10)

پنجاب دے صوفی دانشوراں وچوں مڈھلے صوفی سید علی ہجویری نہیں۔ اوہناں بارے اپنے وچاراں دا اظہار کردیاں قاضی جاوید لکھدے نیں:

”پنجاب کے صوفی دانش وروں میں سید علی ہجویری کا شمار صرف اول میں ہوتا ہے۔ یہ وہ بزرگ ہستی ہیں جنہوں نے برصغیر میں مسلم تخلیقی فکر کی روایت کا آغاز کیا۔ فکری خدمات کے حوالے سے انہیں دنیائے اسلام کے ممتاز صوفی فلاسفہ میں شمار کیا جاسکتا ہے۔ وہ نامور صوفی دانشور امام ابوالقاسم قشیری کے ہم عصر تھے۔“ (11)

حضرت علی ہجویری دے صوفی ہون دی وڈی دلیل ایہہ وی اے کہ اوہناں پہلے صوفی حسین بن حلاج نوں نہ صرف صوفی منیا سگوں اوہناں تے لگے کجھ اعتراضاں دے وی جواب دتے نیں۔ ایس حوالے نال قاضی جاوید انج دس پاؤندے نیں:

”سید علی ہجویری بھی مہم پسند نوجوانوں کی طرح منصور حلاج کے مداح رہے تھے۔ انہوں نے منصور کی شاعری کی شرح لکھی تھی۔ منہاج الدین میں اس کا حال قلمبند کیا تھا اور خیال کیا جاسکتا ہے کہ سید نے اپنی جس تصنیف کتاب فنا و بقا کا ذکر کیا ہے وہ بھی منصور کے ہی افکار بارے میں ہوگی منصور کی روحانی شخصیت کے اثرات کشف العجوب میں دیکھے جاسکتے ہیں۔“ (12)

جیکر پنجاب دی صوفی تاریخ دے وقتے پھرو لیے تاں ایہہ گل چٹے دن وانگ روشن جا پدی اے کہ سید علی ہجویری یعنی داتا صاحب مگروں اہل تصوف وچ جیس ہستی نو یکلہ مقام حاصل کیتا اوہ بابا فرید گنج شکر نیں۔ بابا فرید دا تعلق پنجاب دے چشتیہ مکتبہ فکر نال اے۔ اوہناں ایس چشتیہ روایت نوں ہور سنواریا۔ اوہناں اکو ویلے اپنے مرشد خواجہ قطب الدین بختیار کاکی تے اوہناں دے مرشد خواجہ معین الدین چشتی کولوں فیض حاصل کیتا۔ مڈھلی تعلیم اپنی والدہ قرسم بی بی کولوں حاصل کیتی۔ اوہناں بابا فرید دی شخصیت نوں نکھارن وچ اُچھا کردار ادا کیتا۔ ذہنی

صلاحیتیاں نے بال پئے وچ ای دوجیاں نالوں نو بیکلا کردتا سی بعدوں ملتان دے اک مدرسے وچ پڑھن چلے گئے۔ اوتھے ای ”کتاب النافعہ“ پڑھدیاں اوہناں دی ملاقات خواجہ بختیار کاکی نال ہوئی تے اوہناں توں متاثر ہوکے اوہناں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ حضرت بابا فرید ہوراں اوس ویلے دے وڈے عالماں، بزرگاں تے صوفیاں کولوں فیض حاصل کیتا تے آپ شاہی نال تعلق رکھن دے باوجود ساری حیاتی فقر و فاقے وچ گزاری۔ دین دی تبلیغ انج کیتی کہ اپنے ہر شلوک وچ اپنے آپ نوں مخاطب کیتا اے۔ ایہہ اوہناں دی عاجزی دا منہ بولدا ثبوت اے۔ اصل صوفی اوہ ای ہوندا اے جیہڑا عاجز تے نمانا ہووے تے شریعت دے مسلیاں دا پابند ہووے۔ بابا فرید دے کامل صوفی ہون دے حق وچ دلیل دیندیاں سرفراز حسین قاضی لکھدے نیں:

”حضرت بابا صاحب نوں اتکسار، عجز تے نیاز پیراں ولوں ملیا سی تے صوفیاں لئی بڑا ای ضروری ہندا اے۔ تن من دھن نوں سواہ کر چھڈ ناتے اپنے آپ نوں مٹی وچ رلا لینا ایسے دا ای ناں اے۔ ہر بلاں شارد ا اپنی کتاب ”اجمیر“ وچ لکھدا اے کہ خواجہ معین الدین اجمیری ہوراں نے ساری حیاتی پرہیزگاری نال گزاری اے اوہناں نے زیادتی کرن دی کدی وی مت نہیں دتی۔ خدا دی مخلوق نوں اکو جیہا سمجھدے سن تے ساریاں ول صلح دا ہتھ تے برکت دی نظر مار دے سن۔“ (13)

بابا فرید دی ذہنی صلاحیتاں تے اوہناں دے پکیرے ریاض نوں ویکھدیاں اک واریں اوہناں دے مرشد دے مرشد خواجہ معین الدین چشتی ہوراں فرمایا سی:

”بابا بختیار تم نے ایک ایسے عظیم شہباز کو قابو میں کر لیا ہے جو سدرۃ المنتہی کے سوا اور کہیں اپنا آشیانہ نہیں بنائے گا۔ فرید ایک ایسا چراغ جو خانوادہ درویشاں کو منور کرے گا۔“ (14)

بابا فرید توں مگروں شاہ حسین وڈے صوفی بزرگ ہو گزرے نیں۔ اوہناں دے وڈے ہندوؤں مسلمان ہوئے سن۔ ایہہ سولہویں صدی دا زمانہ سی جدوں شاہ حسین ایس دھرتی تے تشریف لیائے اوس دور وچ پنجاب دی فضا بھگتی تحریک، فلسفہ وحدت الوجود، بادشاہ جلال الدین اکبر دیاں دینی پالیسیاں تے چشتیہ رنگ و جہوں امن، انسانی بھائی چارے تے کھلے وچاراں نال پرسی۔ اوس دور وچ تعصب تے فرقہ واریت توں دوری اختیار کیتی جارہی سی اوس ویلے راسخ الاعتقادی توں انحراف کرن والے موڈھی حضرت شاہ حسین سن۔ شاہ حسین ملامتی مکتبہ فکر نال تعلق رکھن والے پکے سچے صوفی سن جیہناں دے ماپیاں اوہناں دی ذہنی طاقت ویکھدیاں چوکھی تعلیم تے تربیت دا



بندوبست کیتا۔ شاہ حسین ہوراں بہلول دریائی دے ہتھ تے بیعت کیتی جیہڑے پکے صوفی تے سیاح سن تے جیہناں بڑا لما چر اسلامی خانقا ہوراں وچ تے سیر سیاحت وچ لنگھائی اوہ آپ شاہ حسین نوں ویکھ کے حیران رہ گئے۔ ایس حوالے نال جانکاری دیندیاں قاضی جاوید لکھدے نیں:

”شیخ بہلول نے لاہور میں کسمن شاہ حسین کو دیکھا تو مبہوت ہو گئے۔ انہوں نے حسین کو اپنے حلقے میں شامل کر لیا۔ خصوصی توجہ سے تربیت کرنے لگے۔ تاہم یہ دل لگی بھی جہاں گرد کے قدموں کی زنجیر نہ بن سکی۔ کچھ عرصے بعد کوچ کرنے لگے تو حسین کو سید علی ہجویری کے دربار میں باقاعدہ حاضری کی تاکید کی۔ وہ روانہ ہوئے تو حسین نے شب و روز عبادتوں اور ریاضتوں کے لیے وقف کر دیئے۔ بہت سی روایتوں اور حکایتوں میں ان کی طلب صادق اور جستجو کے چرچے ملتے ہیں کہ یہ سلسلہ چھتیس برس تک جاری رہا۔“ (۱۵)

سلسلہ قادریہ نال تعلق رکھن والے مشہور زمانہ پنجاب دے صوفی شاعر جیہناں دا شجرہ نسب حضرت دی غیر فاطمی اولاد حضرت عباس نال جاملدا اے۔ اوہ 1630 ہجری وچ شورکوٹ دے اک پنڈ اعوان وچ جے اوہناں دا تعلق وی اعوان خاندان نال سی۔ اوہناں دے والد تے والدہ دوویں بڑے نیک سن تے اوہناں دی تربیت دا چوکھا اثر اوہناں دی شخصیت توں ظاہر سی۔ اوہناں قادریہ سلسلے دے ای اک بزرگ شاہ حبیب اللہ قادری دے ہتھ تے بیعت کیتی پر اصل وچ اوہ نبی ﷺ نوں اپنا مرشد مندے سن تے سنے وچ اوہناں دے ہتھ اتے بیعت کر چکے سن۔ اوہناں کوئی باقاعدہ تعلیم حاصل نہ کیتی فیرو وی اک سوچالی کتاباں لکھیاں تے تصوف دے موضوعاں دے اظہار لئی شاعری نوں ذریعہ بیان بنایا۔ عصمت اللہ شاہ ایس صوفی بزرگ بارے اپنے وچاراں نوں انج سائجھیاں کردے نیں:

”آپ نے اپنی شاعری میں مرشد سے محبت وحدت الوجود، دنیا سے بے زاری، انسان دوستی ترک لذات، عاجزی، انکساری اور امن کا درس دیا۔“ (16)

اوہ آپ اپنے ابیات وچ ایس ونڈتے فرقہ واریت توں نفرت دا اظہار انج کیتا اے۔ ”ناں میں سنی ناناں میں شعیہ، میرا دوہاں توں دل سڑیا ہو“۔ بابا بلھے شاہ دا اصل ناناں عبداللہ سی۔ اوہناں دا سلسلہ وی قادریہ اے تے اوہ 1758ء وچ جے۔ اوہناں دے مرشد دا ناناں شاہ عنایت قادری سی۔ بلھے شاہ آپ سید گھرانے نال تعلق

رکھدے سن جد کہ اوہناں دے مرشد اراکیں برادری دے سن۔ ایس وجہوں اوہناں تے بڑے اعتراض ہوئے پراوہناں ایہہ آکھ کے گل مکا دتی کہ اپنے مرشد وچ جو کرامتاں میں ویکھیاں نیں اوہ تسمیں نہیں ویکھ سکدے۔ بابا بلھے شاہ وحدت الوجودی صوفی سن تے ذات پات، رنگ نسل، مذہب و مسلک توں اتوں ہو کے انسانیت نال پیار دے پرچارک سن۔ اوہناں دی شاعری وچ ایہہ ای رنگ نویکلا دکھالی دیندا اے۔ اوہناں ہمیش، امن، مذہبی ہم آہنگی، انسان دوستی، اعلیٰ ظرفی تے نفس کشی تے زور دتا۔ بلھے شاہ دی صوفیانہ حس تے چانن پاوندیاں ڈاکٹر لاجپتی رام کرشن لکھدیاں نیں:

”سچ تاں ایہہ اے پئی اوہ دنیا دے وڈے صوفی شاعراں وچ اک  
ہے تے اوہدا فکر وچار جلال الدین رومی تے شاہ شمس تبریز دے ساویں  
ہے۔“ (17)

میاں وارث شاہ پنجابی دے اپنے شاعر گزرے نیں۔ ایہہ 1722ء نوں پنجاب وچ  
جے اوہ چشتی سلسلے نال تعلق رکھن والے بزرگ سن جیہڑے قصہ ہیر لکھن وجہوں پورے زمانے  
وچ مشہور ہوئے۔ وارث شاہ ہوراں نوں کجھ سوچھوان صوفی نہیں سمجھدے پراوہناں بارے تئادور  
چدھ لکھدے نیں:

”آپ نے قصہ ”ہیر“ وچ پنجاب دی سانجھ تے سانجھے تصوف دی دس  
پائی اے کہ دھید و مسلمان ہو کے وی بالنتھ دے ٹلے جوگ لین جاندا  
تے کن پڑوا کے جوگ لیندا اے۔“ (18)

تصوف دا ایہہ سلسلہ اگے ودھدا خواجہ غلام فرید تیکر اپڑدا اے۔ اوہ 1842ء وچ مٹھن  
کوٹ وچ جے۔ اوہناں دا سلسلہ طریقت چشتیہ سی۔ اجمیر شریف وچ اوہناں دی دستار بندی ہوئی  
تے مرشد اوہناں دے اپنے وڈے بھرا فخر جہان سن۔ اوہ گدی نشین وی سن اوہناں دی وفات  
مگروں خواجہ غلام فرید ہوراں گدی دیاں ذمہ داریاں سانبھیاں خواجہ غلام فرید فلسفہ وحدت الوجود  
دے قائل سن تے حسین بن حلاج دے مداح سن:

”بلھے شاہ کی مانند خواجہ فرید عشق کی سرمستی عالم میں پکار اٹھتے ہیں۔ ہم  
وہ بدست قلندر ہیں جو کبھی مسجد میں رہتے ہیں اور کبھی مندر میں ہم کبھی  
چور اور بدمعاش ہیں کبھی سراپا توبہ اور استغفار بن جاتے ہیں۔ کبھی زاہد  
عبادت کار ہیں اور کبھی فسق و فجور میں پڑے رہتے ہیں۔“ (19)

پنجاب وچ تصوف دی ریت ڈھیر پرانی اے ایس علاقے نوں تے ایٹھوں دی زبان

نالے ادب نوں ایہہ مان حاصل رہیا اے کہ اتھے ہمیش سادھواں سنتاں، پیراں فقیراں، ولیاں تے صوفیاں جنم لیا۔ ایس لئی ایہہ دھرتی بڑی بھاگاں والی اے، جیہڑی صوفیاں نوں جنم دیندی آرہی اے تے تا قیامت دیندی رہوے گی۔

## حوالے

\* اسٹنٹ پروفیسر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی فیصل آباد

\* اسٹنٹ پروفیسر لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور۔

- 1- ثناور چدھڑ، پنجاب وچ تصوف (لاہور: ادارہ پنجابی زبان تے ثقافت، 2002ء)، 87۔
- 2- پروفیسر انور بیگ اعوان، ”پنجابی ادب تے تصوف“، سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور: اے۔ ایچ۔ پبلشرز، 1997ء)، 380-381۔
- 3- پروفیسر غلام جیلانی محدوم، ”تصوف“، لعلاس وی پنڈ، مرتبہ۔ اقبال صلاح الدین (لاہور: عزیز پبلشرز، 1993ء)، 233۔
- 4- حضرت علی بن عثمان الجویری، کشف المحجوب، مترجمہ۔ غلام معین دین نعیمی اشرفی (لاہور: گوہر پبلشرز، ن)، 92۔
- 5- ڈاکٹر سرفراز حسین قاضی، تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء)، 33۔
- 6- پروفیسر یوسف سلیم چشتی، تاریخ تصوف، (لاہور: دارالکتب، س ن)، 5۔
- 7- عصمت اللہ شاہ، پریم نگر (لاہور: فلکشن ہاؤس، 2016ء)، 6-7۔
- 8- ڈاکٹر مجاہد بٹ، سحرے پھل (لاہور: ادارہ پنجابی لکھاریاں، 2009ء)، 35۔
- 9- شہزادہ محمد ذیشان، مولا شاہ دے حضور (لاہور: بزم مولا شاہ، 1993ء)، 105۔
- 10- حضرت علی بن عثمان الجویری، 36-37۔
- 11- قاضی جاوید، پنجاب کے صوفی دانشور (لاہور: فلکشن ہاؤس، 2010ء)، 9۔
- 12- حضرت علی بن عثمان الجویری، 27۔
- 13- سرفراز حسین قاضی، 130۔
- 14- قاضی جاوید، 45۔
- 15- قاضی جاوید، 132۔
- 16- عصمت اللہ شاہ، 79۔
- 17- ڈاکٹر لاجپتی رام کرشن، پنجابی دے صوفی شاعر، (لاہور: عزیز بک ڈپو، 2003ء)، 123۔
- 18- ثناور چدھڑ، 131۔
- 19- قاضی جاوید، 249۔

## سائیں میاں میر دا محبت امن تے مساوات دا سنیہا

### Abstract

According to Holy Quran, the pure souls are designated as Wali Ullahs. These dayens and Wali Ullahs have a significant role in the history of Islam. The main aspects of Islam love, peace and equality were acquainted to the world by the efforts of these Sufis. The affection for a man or his dignity is one of the major pillars of the success of a society. Every human being deserve respect, however it doesn't matter that from which clan, tribe, religion family and country he belongs. The sufis not only taught people to love and respect but practised their teachings in their lives too. They diminished intolerance and gave due respect and love to poor and destitute. Saain Mian Mier was one of those people who saw everyone with the uniform reverence and affection. He was born in the city of Sindh sevastan and was brought up there, although he came to Lahore at the age of 28 and started working as a zealous humanitarian, and taught others the same. Consequently, not only Muslims, but Sikhs and Hindus also started to sit in his company. He put the foundation stone of the Golden Temple in Amritsar and became renowned even in Sikh community. He was an immense simple and derwesh like man and was not involved in any kind of worldly riches and affairs. This research article has been written to enlighten the important attributes and teachings of Saain Mian Mir with references.

قرآن مجید وچ پاک تے سچے نفس نوں یعنی نفوس قدسیہ نوں رب دے ولی آکھیا گیا اے۔ اسلام دی تاریخ وچ ایہناں بزرگاں تے ولیاں دا بڑا نوںیکلا کردار اے۔ ایہناں صوفیاں بزرگاں تے ولیاں ای اسلام دا سبھ توں نوںیکلا کچھ امن پیار، برابری تے مساوات نوں ساہنے لیاند اے۔ بندے دی عزت آدر تے ستکار کسے وی سماج دی ترقی دے مڈھلے تھم منے جان دے ہن۔ ہر انسان بھاویں اوہ کسے وی قوم، خطے، مذہب، گروہ تے نسل نال جڑیا ہووے ایس آدر دا

حقدار اے۔ صوفی بزرگاں تے اللہ والیاں ایس اصول نوں ای مگھ مڈھ رکھیا تے ہمیش نہ صرف انسانیت نال محبت دا درس دتا سگوں اپنے عمل نال کر کے دی دکھایا تنگ نظری تے تعصب ورگیاں بیماریاں توں ہمیش بچ کے رہے۔ ایہہ صوفی تے اللہ والے اسلام دی تبلیغ تے ملت دی تنظیم لئی اُچھا کردار نبھاوندے آئے نیں۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی ایس حوالے نال اپنے وچار سانجھے کردیاں دس پاندے نیں۔

”دنیاوی حیاتی دی چنگی تنظیم، اوہدے سارے معاشرتی، معاشی، سیاسی تے ثقافتی اداریاں دی چنگے ڈھنگ نال ودھوتری دا اُحصار ایس گل وچ اے کہ انسانی ذہن ہر قسم دے تعصب توں پاک ہووے، اوہدے وچ دوہے دی گل نوں سنن دا حوصلہ ہووے۔ نالے اوہ کسے دی مسئلے نوں تعصب، تسلط تے تشدد توں بناں گل بات راہیں حل کرن دا قائل ہووے۔ انج دا انسانی ورتارا اصل وچ اوہنوں دوہے انساناں بارے ہمدردی دا تعلق اُسارن تے بھائی چارے دے جذبے اُبھارن دا کارن ہندا اے تے انسان دو جیاں نال رل کے معاشرے دی بھلیائی لئی سانجھیاں کوششاں کرن لئی تیار ہو جاندا اے۔“ (1)

جیکر اتہاس تے جھات پاپے تے علماء دین نے مذہبی تے سیاسی پارٹیاں بنا کے نہ صرف حکومتاں نوں کمزور کیتا سگوں ایہناں وچکار وکھرے پیدا کر کے حکومتاں نوں ڈیگیا تے انقلاب برپا کروائے۔ جد کہ صوفیاں تے ولیاں دا کردار ایہناں توں اُکا دکھ سی۔ اوہناں حکمراناں نوں نصیحتاں وی کیتیاں تے حکومتی معاملیاں نوں چلاون لئی سہولتاں وی دتیاں جیکر ویکھیا جاوے تے قوماں وچکار جیہڑی سلوک اتفاق سانجھ تے اکھ دی جھلکی دکھالی دیندی اے اوہ ایہناں ولیاں تے صوفیاں وجہوں ای اے۔ ہر قوم، ملت فرقی خطے تے مذہب دے لوکاں نال پیار کرن والے ایہناں اولیاء اکرام وچوں اک سچاناں سائیں میاں میر جی دا وی اے۔ ایس حوالے نال ڈاکٹر خواجہ عابد نظامی انج رقمطراز نیں:

”تربتش ایمان خاکِ شہر ما  
مشعل نور ہدایت بہر ما

”حضرت میاں میر 957ھ بمطابق 1550ء میں سندھ کے قدیم شہر سوستان (سہون) میں پیدا ہوئے یہ شہر ضلع دادو میں بھکر اور ٹٹھہ کے درمیان ہے ولادت کے وقت ان کا نام میر محمد رکھا گیا۔ والد ماجد کا اسم

گرامی قاضی سائیں دتا تھا۔“ (2)

سائیں میاں میر ہوراں دا پورا ناں بابا سائیں شیخ محمد میر شاہ صاحب سی۔ لقب ”میاں میر“ تے ”میاں جیو“ اوہناں نوں ادب تعظیم لئی آکھیا جاندا سی۔ ایس توں اڈ اوہ بابا پیر تے ”میاں شاہ میر“ وی اکھواندے نیں پر مشہور میاں میر دے ناں نال نیں۔ سائیں میاں میر قادری لاہوری دا سلسلہ نسب 28 واسطیاں نال اسلام دے دوجے خلیفہ حضرت عمر فاروقؓ نال جا رلدا اے۔ اوہ اگست 1550ء وچ سندھ دے قدیم شہر سیوستان سہون شریف وچ جمے آپ دے جن توں موہرے آپ جی دی ماں جی ہوراں دعا کیتی سی کہ رب اوہناں نوں اک اجیہا پتر عطا فرماوے جیہڑا روحانی کچھوں کامل ہووے آپ دی ماں جی دا ناں بی بی فاطمہ باپ دا اسم مبارک قاضی سائیں دتا سی۔ آپ ہووے دے چار بھرا سن قاضی پوان، قاضی عثمان، قاضی طاہر، قاضی محمد۔ میاں میر جی دے ویر قاضی محمد تصوف تے اولیائی وچ کمال تے اڳڑے ہوئے سن پر اوہ آپ دی حیاتی وچ ای رب نوں پیارے ہو گئے۔

ایس حوالے نال دس پاندیاں ڈاکٹر حمید اللہ ہاشمی لکھدے نیں:

”جناب میاں میر صاحب قدس سرہ مرید اور خلیفہ شیخ حضرت سیستانی کے بخاندان قادریہ عالیہ میں قبلہ گا حضرت کا نام قاضی سائیں دتا اور والدہ کا نام فاطمہ بنت قاضی قادن تھا۔ اور خود حضرت چار بھائی تھے ایک قاضی پوان دوسرے قاضی عثمان تیسرے قاضی طاہر چوتھے حضرت میاں میر اور یہ حضرت بڑے کامل اکمل مشہور ہیں۔ تولد ان کا شہر سیستان میں بسال نوسو ستاون ہجری ہوا۔“ (3)

سائیں میاں میر جی دے سارے بھراواں اوہناں دے ہتھ تے بیعت کیتی۔ آپ ہوراں دی اک بھین بی بی جمال سی۔ بی بی جمال تے آپ دے اک بھائی قاضی لطیف جوڑے جمے سن۔ جیہڑے حمد یاں ای رب نوں پیارے ہو گئے تاں ای بی بی فاطمہ آپ جی دی والدہ ہوراں رب توں ہور پتر لئی دعا کیتی۔ اوہ اپنے ویلے دی رابعہ ثانی سن تے آپ دے والد ویلے دے وڈے بزرگ سن۔

میاں میر سائیں حالے ستاں سالوں دے سن کہ اوہناں دے والد دنیا توں چلانا کر گئے۔ مگروں اوہناں دی ماں جی نے ای اوہناں دی تعلیم تے تربیت دا دھیان کیتا۔ اک وڈے بزرگ دی دھی ہوون وجہوں اوہناں اپنے پتر نوں دکھو دکھ استادوں کولوں تعلیم دوائی۔ سائیں میاں میر ہوراں کئی عمرے ای قرآن پاک پڑھ لیا پر اوہ گیان تے عبادت وچ جٹے رہندے۔

اوہ اپنے ویلے دے غوث سن۔ ماں دے آکھن تے اوس سمیں دے وڈے بزرگ شیخ خضر سیو ستانی دے ہتھ تے بیعت ہو گئے۔ اوہناں کولوں میاں میر جی ہوراں ظاہری تے باطنی سارے علوم سکھے۔ جنگلاں بیلیاں وچ پھردے رہندے تے ہر ویلے رب دی یاد وچ رچھے رہندے مگروں اپنے مرشد دے آکھن تے اوہناں سندھ توں ہجرت کیتی تے لاہور دے علاقے دھرم پورہ وچ آوسے اوس ویلے میاں میر سائیں دی عمر 25 سال سی۔

اوہناں اپنی باقی ساری حیاتی لاہور تے ایہدے آل دوالے دے علاقے وچ لنگھائی۔ اوہ سندھ وچ جے تے آپ دی زبان وی سندھی نال ملدی جلدی سی پر لاہور پنجاب وچ آئے ہمیش اتھے رہے اتھے ای اوہناں دنیا توں چلانا کیتا تے اتھے ای آپ جی دا مزار اے۔ سائیں میاں میر جی ہوراں نے حیاتی دیاں 85 بہاراں ویکھیاں تے 1635ء وچ ایس جہان فانی توں رخصت ہو گئے۔ آپ دا مزار عالم گنج دھرم پورہ وچ اے جتھے اوہناں نال محبت تے عقیدت رکھن والے ہزاراں لوکی نت حاضری دیندے نیں۔ آپ دے مزار تے ہر سال عرس وی لگدا اے جیہڑا تن دن جاری رہندا اے۔ ایہدے وچ مشرقی پنجاب توں وی کئی عقیدت مند رلت کردے نیں۔ بادشاہ شاہ جہاں دے پتر داراشکوہ آپ دا مزار بنوایا سی۔ پر ایہہ اوہناں دی منشاء مطابق نہ بنیا مزار ہالے بن ای رہیا سی کہ اورنگزیب عالمگیر نے تخت تے قبضہ کر لیا ایس لئی مزار دی اُساری رُک گئی بعد وں راجہ رنجیت سنگھ نے مزار دا کم کروایا ایس حوالے نال سکھی وکی پیڈیا تے درج اے:

”انسانی فطرت صدیاں توں قومیت دا شکار رہی اے جیکر اسیں سکھ مسلماناں دے اتہاس دی گل کریئے تے کئی کوڑیاں کسلیاں یاداں دماغ وچ آن کھلوندیاں نیں پر ایس کوڑے سچ نوں وکھری شکل تے وکھرا موڑ دیوں والی اک اجیہی اُچی شخصیت میاں میر جی نیں۔ جیہڑے روحانی چانن نال بھرے اُچے تے سچے فقیر نیں جیہناں نوں مسلماناں توں اڈ سکھ دھرم والے وی بڑی عزت ادب خلوص محبت آدر تے ستکار دی نگاہ نال ویکھدے نیں۔ (4)

میاں میر بڑے درویش صفت انسان سن۔ اوہناں نوں دنیا وی مال و دولت دا کوئی لوبھ لالچ نہیں سی۔ اوہناں ہمیش لکھ تے نگاہ رکھی۔ ویلے دے حکمراناں دا خوف اوہناں نوں حق سچ دی گل کرن توں نہ ڈک سکیا تے اپنے مقصد توں پیچھے نہ رکھ سکیا خودی سادگی تے علم و حکمت دیاں خوبیاں نال پروچی ایہہ شخصیت کسے مذہب نال نفرت تے شدت پسندی نہیں سن

رکھدے۔ علم و حکمت و بچ اُچ پدھر دے ہون دے باوجود دو بے سارے مذہباں وچکار اُمن پیار تے محبت دا سنبہا دیون والے سن۔ میاں میر جی سکھاں دے پنجویں گورو اوجن دیو جی دے گوڑھے یار سن۔ گورو ارجن دیو جی تے میاں میر دی دوستی مثالی تے کہیں پکھوں ثابت شدہ اے دوہاں وڈیاں ہستیاں اک خدا دی عبادت تے اُمن پیار دی فضا قائم کرن دا چارا لایا۔ سکھی وکی پیڈیا تے ایہناں دے تعلق بارے اُنچ درج اے:

“He was a close friend of the fifth padshah Guru Arjun Dev ji he was invited to lay the foundation stone of the Harimander Sahib (now know world wides as the Golden Temple) on 1st mangh samat 1647 (13 Jan 1588 AD). Mian Meer raised slogans to mourn the warthrdom of guru Arjun Dev.” (5)

گورو ارجن دیو جی امرتسر رہندے سن جد کہ سائیں میاں میر لاہور وسدے سن۔ میاں میر سائیں بابا نانک دیو جی دیاں تعلیمات نال ڈنگھی محبت رکھدے سن اوہ سکھ برادری وچ بڑی عزت دی نظر نال دیکھے جاندے نیں کیوں بے میاں میر جی رب دے سچے ولی سن تے اوہناں کدیں وی کسے مذہب یا قوم لئی اپنے اندر نفرت یا کدورت نہیں سی سانبھی۔ اوہناں دا قول سی کہ سچا صوفی ساریاں نوں اکو جیہا سمجھدا اے۔ اوہدی نظر وچ سارے برابر ہوندے نیں ایہہ ای وجہ سی کہ میاں میر سائیں دی سنگت وچ سارے مذہباں دے لوکی شامل ہوندے سن۔ (6)

گورو ارجن دے والد گورو رام داس دی جنم بھومی چونا منڈی لاہور اے تے میاں میر دی جنم بھومی بھاویں سندھ دے شہر سوستان اے پر اوہناں وی اپنی حیاتی دا بوہتا حصہ لاہور وچ ای لنگھایا۔ گورو ارجن دیو جی میاں میر توں 13 سال نکلے سن اوہناں دی تے گورو ارجن دیو جی دی دوستی دے حوالے نال کہیں سانجھاں نہیں اک تاں گورو ارجن جی ہوراں دے والد دی جنم بھومی تے میاں میر دی رہائش لاہور اے۔ دو جا گورو ارجن دیو جی اوس ویلے دے مغل بادشاہ شاہجان دے وڈے پتر دارشکوہ دے جگری یار سن تے داراشکوہ میاں میرا دا سچا عقیدت مند سی فیہر جدوں لاہور وچ کال آیا تاں گورو ارجن دیو جی امرتسر توں لاہور آئے اتھے دردمنداں تے لوڑ منداں دی سیوا کردے رہے۔ اگلی سانجھ ایس طرح اے کہ گورو ارجن دیو جی دے تائے دے پتر دے ویاہ تے اوہناں دے والد نے اوہناں نوں امرتسر توں لاہور ٹوریا تے آکھیا کہ جدوں تائیں واپس نہ بلایا جاوے اوہ لاہور ای رہن۔ اوس ویلے اوہناں دی عمر لگ بھگ 17 ورھے سی۔ ایس توں اڈ میاں میر اکثر گورو رام داس دے گھر جاندے اوہ جدوں لاہور آوندے تے اوہناں



دے روحانیت نال بھر پور شہد سندنے اوتھے ای اوہناں دی ملاقات گورو ارجن دیو نال ہوئی ایہہ سارے حوالے گورو ارجن دیو تے میاں سائیں وچکار سانجھ پیدا کردے ہن۔ گورو رام داس ہوراں امرتسر وچ زمین خریدی ہوئی سی جتھے اوہناں اک وڈا سارا حوض بنایا تے اوس حوض توں فائدہ لین لئی کسے قسم دی کوئی پابندی نہ رکھی مطلب ہر قوم، مذہب نسل تے ذات دے لوکی اوس حوض وچ آسکدے سن۔ اوہناں حوض دے وچکار اک مقدس دربار بنان لئی تھاں چھڈ دتی تے اپنے پتر گورو ارجن دیو جی ہوراں نوں نصیحت کیتی کہ ایس دربار دی میہہ ویلے دے بہترین انسان کولوں رکھوائی جاوے۔ گورو رام داس توں بعد ارجن دیو جی نے گورو دی گدی سنبھالی اوہناں اوس تھاں تے ہر مندر بنان دا فیصلہ کیتا اوہ اُساری دے کم وچ بڑی ڈھیر دلچسپی رکھدے سن۔ ہر مندر قدیم پنجابی وچ رب دے گھرنوں آکھیا جاندا اے۔ ہر مندر صاحب جیہڑا ہن دربار صاحب تے گولڈن ٹمپل دے ناں نال پوری دنیا وچ جانیا جاندا اے۔

ایس حوالے نال دلویر پنوں لکھدے نیں:

“Sain Main Mir was highly respected in the society by both rich and poor alike. He was generally not interested in huge gatherings of people and devotees, though they kept waiting to see or talk with him day after day at his shrine in lahore. He had an intense love for Guru Nank's institution. Tradition recounts several years of mutual friends between Mian Mir and Sikh Gurus of his time and because that, he holds a venerated status in Sikh history.” (7)

اپنے باپ دی سدھرنوں کھ مڈھ رکھدیاں گورو ارجن جی ہوراں میاں میر جی ہوراں نوں بیتی کیتی کہ اوہ دربار دی میہہ رکھن کیوں کہ میاں میر اوس ویلے دے سبھ توں ودھ نیک، خوش اخلاق، دنیا داری توں دور رہن وائے، گھٹ قیمت دا لبادہ پاون والے لوکاں دی مدد تے سیوا کرن والے، نماز وچ سنت تے فرض دے پکے سر تے پگ بٹھن والے، کپڑیاں نوں تے روح نوں پاک رکھن والے جنگلی پھل کھاون والے سادہ طبیعت دے مالک تے بابا نانک دے سنبھے سارے مذہباں وچکار، سانجھ برابری دے وی حامی سن۔ سائیں میاں میر دے اخلاق بارے دارشکوہ اپنی کتاب ”سکینہ الاولیاء“ وچ لکھدے نیں۔

”اگر اخلاق کو کسی انسان کی صورت نصیب ہو جائے تو وہ حضرت میاں

میر کی صورت میں ہمارے سامنے ظاہر ہو گا۔ آپ ہر آنے والے سے محبت و اخلاص سے پیش آتے اور ہر شخص یہی سمجھتا کہ حضرت کا خصوصی لطف و کرم اسی کے لئے ہے آپ کے حجرہ میں ایک پرانا بوریا بچھا رہتا تھا خود بھی اس پر بیٹھتے اور آنے والا خواہ بادشاہ ہوتا یا فقیر اسی پر بیٹھتا۔ آپ کو دنیا اور دنیاوی چیزوں سے کسی قسم کا لگاؤ نہیں تھا۔ (8)

اک سچے تے پکے صوفی دیاں خوبیاں بیان کردیاں ہوئیاں ڈاکٹر عبدالحفیظ فرماندے

نیں:

”ذات پات سے بلند برہمنوں کی سی نخوت سے پاک اور عام لوگوں کے درمیان رہنے والے ہندوستانی مسلمان صوفی اپنی تمام تر رواداری اور عدم تعصب کے باوجود بہر حال سچے مسلمان تھے۔“ (9)

ابن لئی گوروارجن جی ہوراں 101 پیروکاراں دے وفد نوں میاں میر جی نوں لاہور توں لیاون لئی گھلیا۔ 1848ء وچ چھپن والی کتاب توارنخ پنجاب از غلام محی الدین الیاس عرف بوٹے شاہ وچ ایہہ ساریاں گلاں درج نہیں۔ عام طور تے تاریخاں حکومتاں دی مرضی نال لکھیاں جاندیاں نہیں تے جیکر کوئی لکھاری سچ لکھداوی اے تے اوس نوں لکاون دی کوشش کیتی جاندی اے تے اپنیاں آون والیاں پیڑھیاں نوں حقائق توں دور رکھن درسی کتاباں (Text books) وچ اوہ گلاں لکھیاں جاندیاں نہیں جیہڑیاں حکومت دی اچھا یا چاہت ہووے۔ پر تحقیق کردیاں سانوں بہت ساریاں نویاں گلاں دی پڑھن تے سنن نوں ملدیاں نہیں جیویں کہ جدوں میاں میر جی دے میہہ رکھن بارے پنجاب دے مغل گورنر آف لاہور چندہ لال نوں پتہ لگیا جیہڑا سکھاں دی ترکھی ودھن والی تحریک توں اگے ای یرکیا ہو یا سی اپنے اک ڈپٹی جیہدا ناں احمد داس سی نوں میاں میر کول گھلیا کہ اوہناں نوں ہر مندر صاحب دی میہہ نہ رکھن تے آمادہ کرن تے گورو ارجن دیو جی دا ساتھ دیون دی تھاں راجہ چندو لال دا ساتھ دین کیونکہ اوس ویلے اوہ اک تحریک ”رام تے رحیم“ چلا رہیا سی۔ اوس ویلے میاں میر ہوریں کسے طرح وی نہ ڈرے تے اوہناں آکھیا رام تے رحیم دوویں اک نہیں ہو سکدے کیوں کہ رام رب نہیں ہو سکدا رام راجہ داس راتھ دا پتر مائی سیتا دا بندہ تے لوکوش دا باپ سی۔ جد کہ رب اک اے نہ اوس نوں کسے نے جنیا اے تے نہ اوہدی کوئی اولاد اے۔ لوکاں نوں صرف اک اجیہے رب نال محبت لئی اکٹھا کیتا جا سکدا اے جیہدا کوئی ثانی نہ ہووے۔ ایہہ کم گورو ارجن دیو جی ودھیا کر رہیا اے ابن لئی میں اوہدے نال آں۔ ایس حوالے نال سردار جی سنگھ جانکاری دیندیاں لکھدے نیں:

”ہری مندر کی سنگ نبیاد جو کہ خدا کا مندر تھا جس کو دربار صاحب کا نام دیا گیا حوض کے درمیان بنایا گیا جس کا انتظام ایک مسلمان پروہت / قادری مولوی میاں میر نے کیا تھا۔ مندر اردگر کی زمین سے نیچے تعمیر کیا گیا تھا تاکہ لوگ عقیدت مند نیچے جا کے عاجزی سے دعا کر سکیں۔ یہ ایک غیر معمولی نقش عمارت تھی۔ ہندو مندروں کے علاوہ دوسری عبادت گاہوں جو کہ بلند سطح پر تعمیر کی جاتی ہیں۔“ (10)

میاں میر جی ہوراں دربار صاحب دی مہرہ رکھی اوہناں چار اٹاں لائیاں تے اک اٹ پٹھی رکھ دتی۔ مستری راج تے اوہ اٹ چک کے سدھی کر دتی جیہدے تے گورو ارجن بڑے رنجیدہ ہوئے تے اوہناں آکھیا کہ ایس نوں درویش نے پٹھا رکھیا سی توں کیوں سدھی کر دتی فیر جدوں اوہناں میاں میر کولوں پچھیا تاں اوہناں آکھیا کہ ہن دربار صاحب وچ تن واریں فوجاں وڑن گنیاں جیہناں وچوں اک واریں نادر شاہ دی فوج تے دو جی واری اندرا گاندھی دی فوج ایہدے وچ داخل ہو چکی اے۔

چندو لال آپ جی دے دو ٹوک جواب توں مگروں آپ دا سخت دشمن بن گیا۔ اوہنے لاہور توں امرتسر جاوے والے اوس قافلے تے حملہ وی کروایا جیہدے وچ میاں میر جی اوہناں دے ساتھی تے گورو ارجن دے ساتھی سن۔ ایس حملے وچ اوہ میاں میر نوں شہید کرنا چاہندے سن انج تاں نہ ہو یا پر آپ جی دے تے گورو ارجن دیو دے کجھ ساتھی پھٹڑ ضرور ہوئے۔ امرتسر جاوے توں بعد میاں میر دوہنتے اوہتھے گورو ارجن نال رہے۔ میاں میر کہندے سن کہ کرنی پروان کیا ہندو تے کیا مسلمان۔ اوہ ایہہ وی آکھدے سن۔

”کہ بدی کرن والا اگر اپنے کیبتے تے پشیمان نہیں ہوندا تے اوہ کدیں بدی نہیں چھڈ سکدا۔“ (11)

گورو ارجن دیو دی ودھدی عزت تے شان وکھ کے دیوان چندو لال توں ہضم نہ ہو یا۔ اوہنے کنیں غلط ملط تے جھوٹھے مقدمے آپ جی دے خلاف بنا کے آپ نوں گرفتار کروا لیا۔ اوہنے آپ نوں بہت توسیہ دتے تتی ریت آپ جی دے سر تے پائی تے اگ وانگوں چپیاں لوہے دیاں سلہیاں تے آپ جی نوں کھلوا یا۔ ایہہ ساریاں اذیتاں اوہ آپ نوں (publicly) سر عام لاہور شاہی قلعے دے باہر دے رہیا سی جدوں میاں میر جی نوں ایس بارے پتہ لگیا تے اوہ اوسے ویلے اوہتھے بھج دے ہوئے گئے تے گورو ارجن جی ہوراں نوں آکھیا میرا یار میرا بیلی توں اک واری آکھ میری دعا نال لاہور تے دلی دے تخت ایٹی ایٹی ہو جاوے گے پر گورو ارجن

صاحب ہوراں انج کرن توں روک دتا ایہہ اکھ کے کہ ایہہ رب دی مرضی اے تے میں اوس دی مرضی وچ راضی آں۔ ایس ویلے میاں میر دے آکھن تے آپ نوں تسپھ دینے بند کردتے گئے پر اوس ویلے تائیں آپ نوں ڈونگھے تے گھجے پھٹ لگ چکے سن۔

جدوں کجھ دناں بعد گوورو ارجن دیو جی شان کرن لئی آکھیا تے دریائے راوی تے اوہناں نوں لے جایا گیا۔ اوہناں دریائے راوی وچ ٹپی ماری تے باہر نہ آئے چندو لال دیاں بندیاں بڑا لہھیا پر آپ جی دا جسدِ خاکی اج تائیں نہیں لہھیا۔ مغل حکمران اوس ویلے لاہور وچ نہیں سی جدوں اوہ واپس آیا تاں میاں میر ایس ان ہونی بارے اوس نوں جادسیا اوہ سن کے بڑا رنج ہویا تے اوسے ویلے دیوان چندو لال نوں سزا دیون لئی گوورو ارجن دے پتر گوورو ہر گوہند دے حوالے کر دتا۔ اوہ اوس ویلے 15 سولوں سالوں دے سن۔ اوہناں اپنے باپ دا بدلہ لیا تے فیر اپنے باپ دے جگری یار میاں میر نوں ملن لاہور وی آئے انج وی آکھیا جاندا اے کہ جدوں گوورو ہر گوہند اپنے گھوڑے توں تھلے پیر رکھن لگے تاں میاں میر جی نے تھلے اپنے ہتھ رکھ دتے تے آکھیا کہ گوورو اوہناں دے ہتھوں تے پیر رکھے۔ میاں میر ہوراں ایہہ ایس لئی کیتا کیوں کہ اک سچے صوفی اندر نہ تاں میں ہوندی اے تے نہ وڈیائی۔ اوہ بڑا عاجز ہوندا اے تے اک سچا درویش ہی دوجے سچے درویش دا آدر کرنا جان دا اے۔ فیر بعدوں جدوں سیاسی دشمنی پاروں گوورو ہر گوہند جی نوں گرفتار کیتا گیا تاں میاں میر ہوراں اوہناں نوں آزاد کروایا کیوں کہ بادشاہ جہانگیر تے شاہ جہان آپ دی بڑی آدر کردے سن جد کہ دا رشکوہ تاں آپ دا وڈا عقیدت من سی۔

اورنگ زیب اوس ویلے دا حکمران سی تاریخ دیاں کتاباں پڑھن مگروں جیہڑی اک گل میرے ذہن وچ پیدا ہوئی جیویں کہ ایس جاننے آں کہ Kingship has no kinship۔ ایس لئی ایہہ تاثر کہ اورنگزیب مذہب دی بنیا دتے سکھاں تے سکھ گووراں نال کرو دھ رکھدا سی جیویں کہ ایس اپنیاں درسی کتاباں وچ پڑھنے آں کیوں کہ اوہ اوس ویلے بادشاہ دی مرضی نال لکھوائیاں گئیاں۔ اصل وچ تاں اورنگزیب اک آمر حکمران سی جیہڑا اپنی حکومت وچ کسے ہور نوں نہیں ویکھ سکدا سی جیویں کہ بادشاہواں وچ ہوندا اے۔ ایس لئی ای میاں میر جی ہوراں آکھیا سی جدوں اوہناں نوں کسے نے سکے دینے چاہے تاں اوہناں آکھیا کہ ایس فقیر غنی آں ایہناں سکیاں دی لوڑ بادشاہاں نوں اے جیہڑے ایڈے قیمتی چولے پاکے وی ہور لئی دعا کرواندے نیں۔ اوس ویلے اوہناں کول بادشاہ شاہ جہان آیا ہو یا سی۔ ایس حوالے نال جانکاری دیندیاں ہو یاں ڈاکٹر خواجہ عابد دس پاوندے نیں۔

”درویش عیسکے پیش کرنے والے کا ہاتھ پیچھے دھکیلتے ہوئے فرمایا میاں

ان سکوں کی ہمیں کوئی ضرورت نہیں۔ الحمد للہ ہمارا دل غنی ہے اس میں روپے پیسے کی حرص کا دخل نہیں وہ دیکھو، سامنے ہندوستان کا ولی عہد بیٹھا ہے تم یہ سکے اسے دو ان چیزوں کی حرص انہی لوگوں کو ہوتی ہے انہی کی خاطر وہ اپنے لشکر اور غنیم کے لشکر دونوں کو برباد کرتے ہیں۔ پھر فرمایا: شاہ مازگدا افتادہ است۔ علم و عرفان و حکمت کی یہ دلنشین باتیں کرنے والے درویش خدا مست حضرت میاں میر قادری رحمۃ اللہ علیہ تھے۔“ (12)

ایس توں اڈارا شکوہ وی اوہناں کولوں دعا کروان لئی آیا سی۔ اصل وچ میاں میر صاحب بہت وڈے صوفی سن۔ جہانگیر اورنگ زیب دا دادا شاہ جہان باپ تے دادا شکوہ اوہدا وڈا بھرا سی سبھ میاں میر لئی عقیدت رکھدے سن تے اوہناں نوں اک سچا صوفی تے ولی مندے سن۔ اورنگزیب اپنے سکے باپ شاہ جہان نوں گرفتار کروا کے slow poisoning کروائی تے اپنے سکے بھراواں نوں قتل کروایا سمیت اوہناں دیاں اولاداں دے گوروارجن نال جو اوہدی چپقلش سی اوہ سکھ دھرم کر کے نہیں سکوں دار شکوہ نال دوستی پاروں سی۔ کیوں کہ گورو ارجن نے شہزادہ دارا شکوہ ہوراں نوں اپنے کول پناہ دتی سی جدوں اوہناں نوں اورنگزیب کولوں خطرہ سی تے مالی حوالے نال شہزادے دی مدد وی کیتی سی۔

ایس لئی اسیں آکھ سکے آں کے سکھاں نال اورنگزیب دی دشمنی ہندواں دیاں سازشاں تے سیاسی بنیاداں وجھوں سی نہ کہ مذہبی بنیاداں وجھوں۔ جیہدا گویڑ اسیں ایچوں لگا سکے آں کہ روحانی حوالے نال اپنا پہنچیا ہو یا بزرگ میاں میر جی وی پیار امن تے محبت دا سنیہا دیندا اے تے فساد تے لڑائی دی بنیاد مذہب نوں نہیں سکوں بادشاہاں نوں قرار دیندا اے۔ میاں میر دے ایس نگھے سبھا کجھتی تے امن پیار دے سنھے وجھوں اوہ مسلماناں توں اڈ سکھاں وچ وی بڑے ادب تے ستکار نال یاد کیتے جاندے نیں۔  
دلویر پنوں ایس بارے لکھدے نیں:

“Mian Mir ,an Icon of harmony, remains extremely popular,not only with muslims but with Sikhs as well to the present day.” (13)

پنجاب دی سرزمین تہذیبی تے رہنلی ریتاں روایتاں دے نال نال دنیا دیاں عظیم تے عملیاں صوفیا نہ روایتاں دی امین دھرتی وی رہی اے۔ جتھے صوفیائے کرام ہوراں اک ودھیا تہذیب تے رہتل نوں فروغ دین دے نال نال اخلاقی تے روحانی تربیت دا اک اجیہا تسلسل قائم کیتا جیہڑا ہزاراں ورھیاں دے لمیرے عرصے تیک کھلریا ہو یا اے۔ صوفیاں نے اخلاقی

قدراں دے پر چارلئی اقتدار دی طاقت نہیں سگوں اخلاق تے عوامی روایتاں دا خزانہ ورتیا۔ اپنے اوس اخلاق تے اُچے کردار وجھوں ادہ ہر قوم ہر مذہب تے ہر خطے لئی معتبر تے نولیکے سن تے ایناں ویلا لنگھ جاون توں بعد ارج وی لوکاں دے دلاں وچ وسدے ہن۔ میاں میر جی دے مزار تے ہر قوم مذہب تے خطے دے لوکاں دی حاضری اوہناں نال ایس عقیدت دی دس پاوندی اے۔ میاں میر 1635ء وچ 85 سال دی عمر وچ ایس جہان فانی توں چلانا کر گئے اوہناں دے عقیدت مند شہزادہ دارشکوہ ہوراں اوہناں دے مزار دی اُساری شروع کروائی پر مکمل نہ کر سکیا ایس حوالے نال دلویر سنگھ پنوں اپنی کھوجکاری ساجھی کردیاں ہویاں لکھدے نیں:

“Following the death of Mian Mir in 1635, Dara Shikoh having high esteem for his teacher, began to gather material to build both a tomb and a wide road, though in doing so he was disregarding Mian Mir's parting wish. The construction was in progress. When prince Dara lost his life in 1659, after which his brother, Aurangzeb assumed the Mughal throne. Aurangzeb then utilized the entire collection of stone for the construction of badshahi mosque near Lahore fort instead. During the Sikh rule, Maharaja Ranjeet Singh made significant contributions to the mausdeum of sain Main Mir.” (14)

## حوالے

- \* پرنسپل لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور۔
- \* اسٹنٹ پروفیسر لاہور کالج فار ویمن یونیورسٹی، لاہور۔
- 1۔ ڈاکٹر امجد علی بھٹی، انسان دوستی تے پنجابی شاعری (لاہور: اے۔ ایچ پبلشرز، 2008ء)، 23۔
- 2۔ ڈاکٹر خواجہ عابد نظامی، لاہور میں اسلام کے سفیر عبد غزنوی سے قیام پاکستان تک (لاہور: الفیصل ناشران، 2005ء)، 157۔
- 3۔ ڈاکٹر حمید اللہ شاہ ہاشمی، تاریخ پنجاب (لاہور: مکتبہ دانیال، 2008ء)، 218۔

5.Saint Hazrat Mian Meer, Sikhi wiki.org

6- ڈاکٹر خواجہ عابد نظامی، 160۔

7. Dalvir Pannu, *Sikh Heritage Beyond Borders* (Lahore: Fiction house publishers, 2020), 268.

8- ڈاکٹر حمید اللہ شاہ ہاشمی، 159۔

9- ڈاکٹر عبد الحفیظ، بھگت کبیر حیات و تعلیمات اور منتخب کلام (لاہور: نگارشات پبلشرز، 2006ء)، 139۔

10- سردار جی سنگھ، گورو نانک تعلیمات، کلام اور حالات زندگی، مترجم۔ امیر علی خان، (لاہور: سیونٹھ

سکائے پبلشرز، 2006ء)، 251۔

11- ڈاکٹر خواجہ عابد نظامی، 158۔

12- ڈاکٹر خواجہ عابد نظامی، 158۔

13. Dalvir pannu, 269.

14. Dalvir pannu, 270.

## سیالکوٹ وچ بیتے ویلے دے ست پنجابی شاعر

### Abstract

Sialkot is a rich region in the field of Punjabi literature. The tradition of the development and promotion of Punjabi language and literature on this historical land has been going on from the beginning of the eighteenth century. This article reviews the personalities and creations of Hafiz Barkhordar Ranjha, Maulvi Nazar Muhammad, Maulvi Ferozuddin Feroz Daskavi, Chaudhary Nawabuddin Gujar, Sain Muhamaad Hayat Pasruri, Wasif Badianvi and Dr. Adil Siddiqui. After a brief review of the life of the poets, their books also highlighted in addition, specimens from the poem's have been presented at the relevant places.

ادبی حوالے نال دیکھیا جائے تے سیالکوٹ اک زرخیز خطہ اے جس دے وچ ڈاکٹر علامہ محمد اقبال تے فیض احمد فیض ورگے اُچ پدھر دے اردو شاعر، حافظ برخوردار رانجھا، سائیں محمد حیات پرسوری تے ڈاکٹر عادل صدیقی ورگے پنجابی شاعر تے مولوی شاہ دین سروری قادری تے ڈاکٹر امجد علی بھٹی ورگے مترجم پیدا ہوئے۔ ایس دھرتی اُتے سینکڑیاں دے حساب نال قلمکار تے فنکار پیدا ہو چکے نیں جیہناں وچوں پنجابی ادب دی سیوا کرن والے ست شاعر اں دا ذکر ایس لیکھ وچ کیتا گیا اے۔ بیتے ویلے دے شاعر اں حافظ برخوردار رانجھا چٹی شیخاں، مولوی نظر محمد پنڈ وریام، مولوی فیروز الدین فیروز ڈسکوی ڈسکہ، چودھری نواب الدین گجر بجوات، سائیں محمد حیات پرسوری پرسور، واصف بڈیانوی بڈیانہ تے ڈاکٹر عادل صدیقی برہان پور، پرسور ہوراں دے ناں چنئے گئے نیں۔ حیاتی پیش کرن توں دکھ تھان سرکلام دی ونگی وی دتی گئی اے۔ یاد رہوے ماضی نال جڑے ہوئے ہور وی درجناں شاعر موجود نیں۔ مضمون نوں نکا رکھن لئی گنتی ست تک رکھی گئی اے۔

حافظ برخوردار رانجھا چٹی شیخاں:



سیالکوٹ لئی ایہہ گل مان جوگ اے جے پنجابی ادب دا اک عظیم شاعر، عالم تے مترجم چٹی شیخاں، سیالکوٹ وچ ستا پیا اے۔ اوہناں اک پاسے تے بڑے سواد لے عشقیہ قصے لکھے تے دوجے پاسے وڈھ مٹلیاں تے نفع وند مذہبی کتاباں تخلیق کیتیاں۔ ترجمہ کاری دے حوالے نال وی اوہناں دیاں خدمات یاد رہن جوگ نیں۔ میری سینت حافظ برخوردار رانجھا چٹی شیخاں ول اے۔ پنجابی ادب وچ ایس نال دے نال کجھ مغالطے وی جڑے ہوئے نیں۔

مولا بخش کشتہ ہوراں نے پنجابی شاعراں دے تذکرے وچ اک ای حافظ برخوردار دا ذکر کیتا اے۔ باوا بدھ سنگھ ہوراں نے تے دو حافظاں دی ونڈ منن توں اُنج ای انکار کر دتا اے۔ (1) دو حافظاں دی گل دے ثبوت وچ البتہ مولوی دلپدیر ہوراں دی یوسف زلیخا، میاں محمد بخش ہوراں دی سیف الملوک تے مولوی احمد یار امرالوی ہوراں دے کلام وچوں ونگیاں پیش کیتیاں جان دیاں نیں۔

پہلے حافظ برخوردار رانجھا مسلمانی ٹبہ، قصبہ بچہ چٹھہ علی پور چٹھہ دے رہن والے سن۔ جیہڑے 1030ھ وچ پیدا ہوئے تے اپنے پنڈ وچ ای دُن ہوئے۔ سید شریف احمد شرافت ہوراں وی ایہناں دا مزار اپنے پنڈ وچ ای دسیا اے۔ احمد حسین قلعداری، عبدالغفور قریشی تے کجھ ہور تذکرہ نگاراں وی ایہناں بارے دس پائی اے پر ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں نے دوواں شاعراں دے قصیاں دا جائزہ لے کے گل چنگی طراں نثار دتی اے۔ ڈاکٹر صاحب نے ایس برخوردار دا ذکر پہلے مغل دور دی ذیل وچ کیتا اے تے ایہناں دے لکھے قصے ”یوسف زلیخا“ دا جائزہ اپنے پی ایچ۔ ڈی دے مقالے وچ صفحہ نمبر دو سو تن توں صفحہ نمبر دو سو ست تک یعنی پنج صفحیاں اُتے لیا اے۔ ایہناں حافظ صاحب نوں قصہ یوسف زلیخا دا پہلا لکھیار قرار دتا اے تے تن ہور کتاباں مرزا صاحبان، سسی پنوں تے فرانس ورتھ دا مصنف دسیا اے۔ ڈاکٹر صاحب لکھدے نیں:

”حافظ برخوردار ہوراں دا تعلق پنڈ مسلمانی گوجرانوالہ نال سی۔ اوہ قصہ ”یوسف زلیخا“ دے پہلے لکھیاری نیں۔ اوہناں ایہہ قصہ 1090ھ وچ لکھیا۔ جدوں کہ سسی پنوں 1620ء تے فرانس ورتھ (1081ھ) وچ لکھے۔ ایہدے توں علاوہ اوہناں مرزا صاحبان دا قصہ وی لکھیا۔ ایہناں توں پہلاں ایہو قصہ پیلو وی لکھ چکیا سی۔ ایس قصے توں ای حافظ برخوردار نوں زیادہ مشہوری حاصل ہوئی۔ ایس قصے دا انداز بڑا شگفتہ تے کلام وچ روانی اے۔ اوہناں دا جنم 1030ھ دے نیڑے تیزے دسیا جاندا اے۔“ (2)

حافظ برخوردار رانجھا چٹی شیخاں والے نوں وی کجھ لوکاں نے مسلمانی والا لکھیا اے تے پنڈ مسلمانی تخت ہزارے دے نیڑے دسیا اے۔ مولا بخش کشتہ ہوراں گل تے ایہناں دی کیتی اے پر جمن ورھا پہلے حافظ صاحب دا لکھیا اے۔ ایہناں دے جمن ورہے دا تے پتہ نہیں پر ”1190ھ / 1776ء وچ زندہ سن۔“ (3) حافظ برخوردار رانجھا پنڈ مسلمانی نزد تخت ہزارہ تحصیل جھلوال ضلع سرگودھا وچ جے۔ ایہناں دی ذات رانجھا سی تے حافظ برخوردار رانجھا دے ناں نال مشہور ہوئے۔ شریف احمد شرافت نوشاہی نے ایہناں دا پنڈ وستی شاہاں والی متصل تخت ہزارہ دسیا اے جدوں کہ ایہناں خود کسے کتاب وچ اپنا جمن تھاں مسلمانی یا مسلمانی نہیں لکھیا۔ البتہ کجھ تھاواں تے تخت ہزارے نوں اپنی جنم تھاں ضرور دسیا اے۔ ایہہ حافظ وی اُچے سچے عالم تے پیڑھے شاعر سن۔ جیہناں اپنے علم تے فضل نال ڈھیر ساریاں کتاباں لکھیاں۔ مذہلی تعلیم دا پتہ نہیں کتھے ہوئی پر اچرا علم حاصل کرن لئی سیالکوٹ آئے تے اتھے بڑا چرہ کے علم پڑھیا۔ (4)

ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں حافظ برخوردار رانجھا دا ذکر صفحہ نمبر اٹھونجا اُتے کیتا اے۔ ڈاکٹر صاحب نے ایہناں نوں تخت ہزارے والا، رسول نگر والا تے چٹی شیخاں والا دی منیا اے۔ اوہناں برخوردار رانجھا ہوراں دی لکھی ”یوسف زلیخا“ دا جائزہ دو سو یاراں تے دو سو باراں یعنی دو صفحیاں اُتے لیا اے۔ البتہ رانجھا صاحب دا تعلق (تخت) ہزارہ ضلع سرگودھا نال دسیا اے۔ جمن ورھا نہیں لکھیا۔ انواع وچ شامل اُنی رسالیاں تے یارھاں ترجمیاں توں وکھ یوسف زلیخا، مرزا صاحبان، سسی پنوں، ہیر رانجھا تے جنگ نامے دی دس پائی اے۔ ڈاکٹر ہوراں نے ایہناں دیاں کتاباں دی تعداد 149 لکھی اے۔ (5)

ڈاکٹر آفتاب نقوی ہوراں اپنے پی ایچ۔ ڈی دے مقالے وچ حافظ برخوردار رانجھا دا ذکر شاعراں دی فہرست وچ پندرھویں نمبر اُتے کیتا اے تے اوہناں دیاں یاراں کتاباں دے ناں لکھے نیں جیہناں وچ حافظ برخوردار مسلمانی ٹبہ والیاں دیاں پہلیاں تنے کتاباں شامل نہیں۔ اوہناں حافظ برخوردار رانجھا دے پنڈ دا ناں تے نہیں لکھیا پر اینا ضرور دسیا اے جے اوہ 1190ھ / 1776ء وچ زندہ سن۔ (6) ایہہ تاریخ اوہناں حافظ برخوردار رانجھا دی چھپی کتاب ”جنگ نامہ امام حسین“ دے حوالے نال لکھی اے۔ حافظ برخوردار رانجھا دے لکھے ہوئے ”جنگنامہ امام حسین“ وچ اوہناں خود اپنے آپ نوں ”ثانی برخوردار“ لکھیا اے۔ اوہ نہ صرف پہلے حافظ برخوردار توں واقف سن سگول بڑے متاثر وی سن۔ اوہ لکھ دے نیں:

ایہہ جنگ نامہ جوڑیا، ثانی برخوردار

سن کے مومن ظلم ایہہ ، ہنجھوں روون زار  
تلا پیرا کاسی آکھ گئے مردان  
جو کجھ سریا آساں تھیں ، کیتا گل بیان (7)

دوواں شاعراں دا لکھیا ہویا قصہ یوسف زلیخا سامنے آچکيا اے تے اوہناں اُتے بحث وی ہو چکی اے۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے حافظ برخوردار راٹھا دا قصہ سسی پنوں سو دھیا تے فیصلہ دے دتا جے اوہ قصہ چٹی شیخاں والیاں دا لکھیا ہویا اے۔ آخر اُتے حافظ برخوردار راٹھا دیاں کتاباں دی فہرست پیش اے جیہدے وچ میاں مولا بخش کشتیہ، احمد حسین احمد قلعدار، ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، ڈاکٹر شہباز ملک تے عبدالغفور قریشی ہوراں دی تحقیق توں مدد لئی گئی اے۔ عبدالغفور قریشی ہوراں نے ”پنجابی ادب دی کہانی“ وچ حافظ ہوراں دیاں چونتی کتاباں دے ناں درج کیتے نیں۔ احمد حسین قلعدار تے ایہناں دی فہرست وچ فرق اے۔ ایس لئی قلعدار دی فہرست دے آخر اُتے اوہ کتاباں وی درج کر دتیاں گئیاں نیں جیہڑیاں پنجابی ادب دی کہانی وچ واہو نیں۔ انج کتاباں دی تعداد 46 بن جاندی اے:

- 1- قصہ بانٹ سعاد، 2- شرح اسما یازدہ غوث الثقالین، 3- شرح بمعہ
- اسناد نودنہ نام حضرت پیر دستگیر، 4- شرح دعا گنج العرش، 5- شرح قصیدہ
- غوشیہ، 6- ترجمہ چہل کاف پیران پیر، 7- ترجمہ قصیدہ روجی، 8- ترجمہ
- قصیدہ پردہ شریف، 9- ترجمہ درود مستغاث، 10- ترجمہ نودنہ نام جناب
- نبی کریم ﷺ، 11- ترجمہ اسماء الحسنیٰ مع اسناد، 12- قصہ یوسف
- زلیخا، 13- مرزا صاحبان، 14- سسی پنوں، 15- ہیر راٹھا، 16- حکایت
- پاک رسول دی ﷺ، 17- قصہ بی بی فاطمہؓ، 18- جنگ نامہ امام
- حسینؓ، 19- رسالہ نادریہ، 20- انواع حافظ برخوردار، 21- شمس العلوم،
- 22- بحر العلوم، 23- فقہ اجمال، 24- مسئلہ بانگ، 25- مفتاح المصلیٰ،
- 26- نجات المسلمین، 27- شرف النکاح، 28- تنبیہ المسلمین، 29- رسالہ
- نماز، 30- نہر العلوم، 31- رسالہ سایہ اصلی، 32- میزان شریعت،
- 33- مفتاح الفقہ، 34- شرح الحمد شریف، 35- رسالہ چہل نماز،
- 36- سراج المعاملات، 37- شرح خلاصہ کیدانی، 38- مفتاح السعادت،
- 39- شیریں فرہاد، 40- فرائض ورثہ، 41- قصہ کھتری، 42- چرخہ نامہ،
- 43- سی حرفی، 44- فرائض ہندی، 45- سی حرفی، 46- رسالہ بے

(8) نمازاں

ڈاکٹر شہباز ملک، احمد حسین قلعداری، قاضی فضل حق، موہن سنگھ دیوانہ، عبدالغفور قریشی، ڈاکٹر حفیظ احمد تے دو جیاں محققاں دی تحقیق اپنے اپنے تھان قابل قدر ضرور اے پر وچلا رولا جے مکیا نہیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک تے احمد حسین قلعداری ہوراں نے کئی کتاباں بارے دس پائی اے جے اوہ اوہناں دیاں لائبریریاں وچ موجود نہیں۔ کاش کے محقق کول ایہہ ساریاں کتاباں اکٹھیاں ہو جان تے اوہ اک اک سطر وچ کے اندر لیاں شہادتاں دی میہہ اُتے گل ہوو نثار سکے۔

اپنی کھوج دے آغاز وچ میں ایس گل دا حامی ساں جے حافظ برخوردار اک ای اے، بس تصنیفاں وچ دکھ دکھ تھان ٹھکانیاں دی دس پین دی وجہ توں دکھ دکھ حافظ برخوردار من لئے گئے نیں۔ فیر مسلمانی، مسلمانی، مسلمانیاں تے مسلمانی ٹہ دی وجہ توں ٹپلا لگا۔ کجھ محققاں نے دوواں حافظاں نوں اکو جمن ورھے نال پیش کر دتا۔ قریشی احمد حسین احمد قلعداری تے عبدالغفور قریشی دے سو سال دے نیڑے تیرے تھ دس اُتے میں فیر سوچیں پے گیا۔ پہلے میں پنڈ مسلمانی سرگودھے والے، تخت ہزارے والے، بچہ چٹھہ والے تے چٹی شیخاں والے نوں اک ای سمجھ لیا تے سارے حوالے ترتیب دے دتے پر قاضی فضل حق دی تحقیق پڑھ کے گل فیر رولے وچ پئے گئی۔ میں فیر اپنے کم دا نوں سرے نوں جائزہ لیا۔ آخر میں ایس نتیجے اُتے بچا جے حافظ برخوردار مسلمانی والے مسلمانی ٹہ علی پور گوجرانوالہ والے سن جیہناں نے 1030ھ وچ جنم لیا، ڈاکٹر حفیظ احمد دے مطابق چار کتاباں لکھ کے چلانا کر گئے تے اپنے پنڈ وچ ای مناں مٹی تھلے جا سٹے۔ رہ گئے حافظ برخوردار رانجھا تے اوہ تقریباً سو سال بعد تخت ہزارے دے لاگے پنڈ مسلمانی وچ جھے، جیہناں نوں حافظ برخوردار تخت ہزارے والا وی آکھیا گیا، مسلمانی والا وی تے چٹی شیخاں والا وی۔ اک دو لکھاریاں نے مسلمانی ٹہ والے حافظ صاحب نوں وی تخت ہزارے والا آکھیا اے۔ ایس حافظ صاحب نے کسے وجہ توں کئی پنڈاں وچ رہائش رکھی۔ جتھے جیہڑی کتاب لکھی اوہدے اُتے اوہ پنڈ دا ناں لکھ دتا۔ فیر بعد وچ ذکر وی نہیں کیتا جے میں فلانے پنڈ وچ بہہ کے فلانی کتاب لکھی سی۔ اوہ حافظ صاحب رانجھا ذات دے سن ایس لئی تخت ہزارہ اوہناں دے ناں نال بہتا جڑ گیا۔ اوہ ای پھر دے پھراندے سیالکوٹ اُپڑے تے اتھے ای ٹک گئے۔ میرا خیال اے جے اوہ پہلی واری تے علم حاصل کرن لئی سیالکوٹ آئے سن جدوں کہ اپنی عمر دے آخری حصے وچ فیر سیالکوٹ آئے تے اتھے ای پردہ فرما گئے۔

میری تحقیق دی بنیاد وی پرانی تحقیق اُتے ای اے۔ البتہ ایس تحقیق وچ قلعداری

صاحب دا دعویٰ من لیا گیا اے جے حافظ برخوردار مسلمانی ٹیہ والیاں دا مزار اوہناں دے اپنے پنڈ وچ اے۔ ایس سلسلے نوں اگے ودھان لئی میں دو واری خود پنڈ چٹی شیخاں گیا۔ اوتھے حافظ صاحب دا مزار موجود اے جیہدے اُتے ”دربار عالیہ پنجابی صوفی شاعر حافظ برخوردار رانجھا“ لکھیا ہويا اے۔ البتہ اوس لوح اُتے فوت ہون دی تاریخ درج نہیں۔ کتے تے مزار دی تصویر راقم کول موجود اے۔ دو جی واری فیر 7 جولائی 2020ء نوں چٹی شیخاں گیا۔ مزار تے حاضری دتی تے پنڈ دیاں چار بیچ بندیاں نال گل بات کیتی۔ کسے اک بندے نے وی اقرار نہیں کیتا جے حافظ برخوردار دے کسے وارث نوں مزار اُتے یا پنڈ وچ آندیاں جانڈیاں ویکھیا اے۔ محمد نذیر المعروف پیانائی ولد امام دین انصاری، محمد ارشاد آٹوز ورکشاپ والے تے حافظ محمد ادریس قریشی ہوراں نال مل کے ایہہ امی پتہ کرن دی کوشش کیتی۔ حافظ محمد ادریس پنڈ وچ اک مدرسہ چلا رہے نیں، سکول ٹیچر نیں، روحانی علاج کرن دے نال نال لکھن پڑھن دا شوق وی رکھدے نیں تے تن مذہبی کتاباں دے مصنف نیں۔ حافظ برخوردار رانجھا دے دربار دیاں چابیاں ایہناں کول امی ہندیاں نیں۔ میرے سوال دے جواب وچ اوہناں دسیا جے اوہناں کول حافظ برخوردار رانجھا دی اک وی کتاب موجود نہیں۔

حافظ برخوردار رانجھا نے قصیدہ بردہ شریف دا ترجمہ کیتا سی۔ ڈاکٹر آفتاب نقوی لکھدے نیں حافظ برخوردار رانجھا دے ایس منظوم ترجمے دی زبان بڑی مٹھی تے سوہنی اے۔ آپ ﷺ دی صورت تے سیرت دے حوالے نال اک تھاں لکھدے نیں:

یا حضرت ﷺ ہن مینوں بن تیرے ناہیں تگدے کوئی  
وقت مصیبت اوکھے ویلے کوئی نہ دیوے ڈھوئی  
نہ گھٹ جاسی درجہ تیرا نال شفاعت میری  
جدوں کریم عدالت کر سی اندر میری ویری  
ہے تحقیق ایہہ بخشش تیری دنیا عقبی دوویں  
علم تیرا ہے لوح قلم تے کہیں سو ہووے اوویں (9)

حافظ برخوردار رانجھا نوں سیالکوٹ نال بڑی محبت سی۔ ایس حوالے نال قریشی احمد حسین قلعہ داری نے ہٹی مصرعیاں دی نظم درج کیتی اے جیہدے وچوں کجھ شعر پیش نیں:

اللہ شہر سیالکوٹ کر توں فضل آباد  
ہر خانہ دارالفضل ہے عملوں فضل آباد  
کعبے وانگوں قافلے طالب علموں آ

پک فاضل اک شغل فضیلت عملوں علم آلا  
 ہر جا درس کتاب فضیلت ہر جائے تکرار  
 ہر جا سیر مسائل کتب ہر جائے گلزار  
 ہر مسجد وچ ذکر، تلاوت درس قرآن اوراد  
 ہر گھر صورتِ خضر ہے زیارت کرتوں شاد (10)

### مولانا مولوی نظر محمد:

نظر محمد ہوراں دا اصل ناں نظر علی سی۔ اوہناں دے ابا جی دا ناں مولانا غلام محمد سی۔  
 ذات دے پنبہ راجپوت تے پنڈ وریام سیالکوٹ دے رہن والے سن۔ وریام سیالکوٹ دا اک پنڈ  
 اے جیہڑا سیالکوٹ دے قطب والے پاسے 5 کوہ پنڈے تے کوٹلی لوہاراں دے نیڑے آباد  
 اے۔ مولوی صاحب نظر محمد ہوراں دا جنم ورہا 1845ء بن دا اے۔ اپنے بارے گل بات  
 کردیاں ہوئیاں اوہ لکھدے نیں:

ذات پنبہ راجپوت ہے میری نام وریام گراند  
 سیالکوٹ تھیں طرف قطب دی پنج کوہ بندہ رہندا  
 نظر علی نام اصلی میرا نظر محمد ہويا  
 تصنیف میری وچ نظر محمد ظاہر جگ وچہ ہويا (11)

شاہنامہ ”جنگ نامہ رستم“ پنجابی دی اک اچھی کتاب اے جیہڑی پنجابی ادب دے  
 چوٹی دیاں ترجمیاں وچ شامل کیتا جا سکدا اے۔ بنیادی طور تے ایہہ شاہنامہ فارسی دے عظیم  
 شاعر فردوسی دا لکھیا ہويا اے۔ اوہناں نے ایس شاہنامے دا ناں ”شاہنامہ کیو مرث گلزار“ رکھیا  
 سی۔ اکبر بادشاہ دے اک منشی نے ایہدا ترجمہ اردو وچ کیتا تے اردو توں پنجابی وچ ڈھالن دی  
 سعادت مولوی نظر محمد ہوراں دے حصے وچ آئی۔ مصنف نے جدوں ایہ کتاب تصنیف کیتی اودوں  
 اوہدی عمر ستر سال سی۔ مصنف نوں اردو توں پنجابی وچ ڈھالن لئی تن سال لگے (12) تے ایہہ  
 1915ء وچ مکمل ہوئی۔ اودوں بکری سن 1972 سی:

تیراں سو سن بتی بھری (1332ھ) پاک محمد ساہی  
 تم تمام ہويا شاہنامہ فضلاں نال الہی  
 اُنی سو بہتر (1972ب) بکری ختم ہويا شاہنامہ  
 اُنی سو سن پنڈراں (1915ء) عیسوی کیتا تم تمامہ (13)

ایہدے سرورق اُتے کتاب دا پورا ناں ”شاہ نامہ منظوم بزبان پنجابی بمحرف جنگ

نامہ رستم“ درج اے۔ ایس ورقے اُتے مصنف دا پورا ناں مولانا مولوی نظر محمد صاحب خلف الرشید مولانا غلام محمد صاحب راجپوت سلمہ بہ ساکن وریام ضلع سیالکوٹ لکھیا ہویا اے۔ (14)

ناں توں پتہ لگدا اے جے دوویں پیو پتر عالم دین سن۔ نظر محمد ہوراں دے دین تے تاریخ دے علم دی سند ایس کتاب نوں ای قرار دتا جاسکدا اے۔ ایہہ کتاب وڈی تختی دے 402 صفحاتیاں تے کھلری ہوئی اے جیہدے وچ ایران دے بادشاہ کیو مرث، رستم تے اوہدے نال جڑے ہوئے درجناں بادشاہواں، شہزادے، شہزادیاں، سپہ سالاراں تے اہل حرب و ضرب بارے چانن پایا گیا اے تے اوہناں دے کارنامے بیان کیتے گئے نیں۔ شاہنامہ رستم پنجابی ادب وچ اک نویکلا وادھا اے۔ ایہنوں ترجمے دے فن دے حوالے نال ویکھیا جائے تے فیر وی ایہ اک سلاہن جوگ کم اے تے تخلیقی حوالے نال ویکھیا جائے تے فیر وی ایہدے وچ مصنف دی تخلیقی صلاحیت کئی تھاواں اُتے اُلر اُلر کے سینٹاں پئی ماردی دسدی اے۔ دوجی جلد دے آخر تے مصنف دا جملہ ”تمام شد بالخیر جلد اول، دوم، شاہنامہ بہ نظم پنجابی من تصنیف مولانا مولوی نظر محمد صاحب چک نمبر 284“ (15) دسدا اے جے کتاب دے دوویں حصے چک دو سو چوراسی، بنگلہ بھاگٹ، فیصل آباد وچ مکمل ہوئے البتہ دوویں حصے اک ای جلد وچ شائع ہوئے کیوں جے دوواں جلد اُتے صفحات دے نمبر مسلسل لگے ہوئے نیں۔ پہلی جلد دے دو سو سولہ صفحے نیں جدوں کہ دو سو ستارہاں توں اگلی جلد شروع ہو جاندی اے جیہدے صفحات دی گنتی چار سو دو تک اپڑ دی اے۔ کتاب روایتی طریقے نال حمد، نعت، منقبت تے مدح توں شروع ہندی اے تے داستانی انداز نال آگے ودھدی ہوئی مک جاندی اے۔ ذیل وچ اک نمونہ کلام پیش اے جیہدے وچ اوہناں اپنے مرن والے پتر دا ذکر کیتا اے تے اک کاتب دا ناں وی لکھیا اے:

الحمد للہ شاہنامہ والی جلد اول ختم وچہ آئی  
مظہر حسین پیارے خاطر ایہہ تکلیف اٹھائی  
یارب کاتب لکھنے والے عمر خطاب دے تائیں  
استھے اوٹھے دوئیں جہانی رحمت رحم کمائیں (16)

مولانا نظر محمد دے وڈے پتر عمر خطاب، قاضی حسین تے میر حسین دی اولاد اج وی پنڈ وریام وچ رہ رہی اے۔ عمر خطاب دے پوترے امجد علی بھٹی نے اپنے دادا جی دا ناں عمر حیات تے ابا جی دا ناں سیف علی دسیا اے۔ ایہہ عمر حیات ای عمر خطاب نیں۔ امجد علی بھٹی دا اک پتر ایڈووکیٹ طاہر اویس بھٹی ایل۔ ایل۔ بی توں دکھتن مضموناں وچ ایم اے کر کے علم نال

اپنی خاندانی محبت دا ثبوت دے چکيا اے۔ قاضی حسین دے پتر شفقت علی اڄ وی حیات نیں تے اڳوں اوہناں دے پتر رستم علی وی اوسے پنڈ وچ رہ رہے نیں۔ (17)

### مولوی فیروز الدین فیروز:

مولوی محمد فیروز الدین فیروز ڈسکوی (ڈسکہ کوٹ) دے محلہ ٹھھیاراں وچ 1 مارچ 1864ء نوں پیدا ہوئے۔ اوہناں دے ابا جی دا ناں مولوی قاضی امام الدین سی جیہڑے کہ عربی، فارسی دے عالم تے کتابت و خطابت وچ ماہر سن۔ انگریزاں دی عملداری دے ویلے اوہناں نوں ڈسکہ میونسپلٹی دا قاضی مقرر کیتا گیا سی جیہدی وجہ توں قاضی اوہناں دے ناں دا حصہ بنیا۔ ایس خاندان دے اک بزرگ مولوی شمس الدین سکھاں دی حکومت وچ ڈسکہ دے کاردار وی رہے۔ (18) مولا بخش کشتہ ہوراں نے مولوی صاحب دے ابا جی دا ناں مولوی امام الدین قریشی لکھیا اے۔ (19) مولوی ہوراں مڈھلی تعلیم اپنے ابا جی کولوں حاصل کیتی۔ مڈل دا امتحان اینگلو ورنیکلر مڈل سکول نمبر 1 ڈسکہ توں، ایس۔ وی یعنی سینئر ورنیکلر دا امتحان سنٹرل ٹیچر ٹریننگ کالج لاہور توں 1882ء وچ تے منشی فاضل فارسی دا امتحان اوری اینٹل کالج لاہور توں 1883ء وچ امتیازی حیثیت نال پاس کیتا۔ پنجابی، اردو، فارسی تے عربی وچ اُچ پدھر دی مہارت رکھدے سن۔ ساری عمر فارسی پڑھاندے رہے۔ مولوی صاحب دا ویاہ دھاموکنے دے مولانا حسام الدین دی دھی کریم بی بی نال 1884ء وچ ہویا۔ اوہناں دے دو پتر تے تن دھیاں سن۔

مولوی محمد فیروز الدین فیروز ڈسکوی اِکو ویلے مدرس، مناظر، مفسر، مترجم، سیرت نگار، لغت نویس، شاعر، نثر نگار تے درسی کتاباں دی تشریح تے ترجمہ کرن والے دی سن۔ اوہ پنجابی، اردو عربی تے فارسی وچ شعری کہندے سن۔ اوہناں دیاں کتاباں ”اک سچے آریا کی مناجات“ تے ”ایک سچے مسیح کی مناجات“ اک پاسے تے مولوی صاحب دے فن شعرتوں جانکاری دا بین ثبوت نیں تے دوجے پاسے اسلام دے نال نال دوجے مذہباں بارے ڈھیر واقفی دی سند بن کے سامنے آندیاں نیں۔ شاعری وچ اوہ فیروز تخلص کر دے سن۔

مولوی ہوراں دیاں کتاباں دی فہرست کتے وی مکمل نہیں نظر آندی۔ مولا بخش کشتہ ہوراں صرف سولہ کتاباں دے ناں لکھے نیں جدوں ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں اوہناں دی کتاب ”گلزارِ یوسفی“ تے گل بات کردیاں ہوئیاں تعارف وچ یارہاں کتاباں دی ای دس پائی اے۔ (20) ڈسکہ دے ایک محقق پروفیسر شاہد محمود شاذ ہوراں گل بات کردیاں ہوئیاں دسیا جے اوہناں اپنے ایم۔ فل دے مقالے وچ مولوی صاحب دیاں اُناسی کتاباں بارے جانکاری دتی سی۔ (21) ذیل وچ اوہناں دیاں کجھ کتاباں دے ناں پیش نیں جیہناں وچوں بہتے ناں پروفیسر



شاہد محمود شاذ ہوراں دے دکھ دکھ تن مضموناں وچوں تے باقی ڈاکٹر حفیظ احمد ہوراں دے دو مضموناں وچوں اخذ کیتے گئے نیں:

- 1۔ گلزارِ یوسفی، 2۔ فضائل اسلام فی ذکر خیر الانام المعروف بہ سیرت النبی یا تاریخ نبوی (تن جلدوں)، 3۔ نماز اور اس کی حقیقت، 4۔ لغات فیروزی اردو، 5۔ لغات فیروزی فارسی، 6۔ لغات فیروزی عربی، 7۔ عشرہ کاملہ (آریہ مت دے اسلام اُتے دس اعتراضاں دا مفصل جواب)، 8۔ روزہ اور اس کی حقیقت، 9۔ الوہیت مسیح اور تثلیث کا رد، 10۔ دفع طعن نکاح زینبؓ، 11۔ اسم اعظم (حضرت پیران پیر شیخ عبدالقادر جیلانی دی حیاتی)، 12۔ عیسائیوں کی دین داری کا نمونہ، 13۔ آریہ مت کی عکسی تصویر، 14۔ اسرار التنزیل (قرآن دے درجہ بدرجہ نازل ہون دے راز)، 15۔ پچاس مذہبی سوالات کے جوابات، 16۔ تفسیر فیروزی (پہلے توں چوتھے سپارے تک، اُنتیواں تے تریہواں سپارہ یعنی چھ سپارے)، 17۔ پیارے نبی کے پیارے حالات (تن جلدوں)، 18۔ سیرت المصطفیٰ، 19۔ انسان اور اس کی تقدیر (با تصویر)، 20۔ ایک سچے مسیح کی مناجات، 21۔ مناجات فیروزی، 22۔ جہادِ زندگانی، 23۔ نماز منظوم بزبان پنجابی، 24۔ پنج گنج الہی، 25۔ مذاق العارفین، 26۔ تفسیر انیسواں پارہ، 27۔ خطبات فیروزی، 28۔ باغ بہشت، 29۔ نماز فیروزی، 30۔ نماز حضوری، 31۔ آسمانی کڑک، 23۔ نعت فیروزی، 33۔ پرائمری لغات فیروزی،

اردو، فارسی تے عربی زبان اُتے مولوی فیروز الدین ڈسکوی دی دسترس دا وڈا ثبوت اوہناں دیاں لغتاں توں دکھ ہو رکیہ ہو سکدا اے۔ مولوی صاحب نے ایہناں تناں زبانوں وچ معیاری لغتاں تیار کیتیاں جیہناں نوں تیار کرن لئی شاید تن دکھ دکھ اداریاں دی لوڑ سی۔ نمونے دے طور اُتے اردو لغت بارے کجھ جانکاری پیش اے۔

”جامع اردو لغات فیروزی“ نوں پہلی واری 1898ء وچ منشی کریم بخش نے مفید عام پریس سیالکوٹ توں شائع کیتا۔ (22) ایہدے صفحیاں دی تعداد تن سوسی تے لفظاں دی تعداد چالی ہزار سی۔ ایسے لغت توں لایجھ چک کے مولوی فیروز الدین فیروز سنز لاہور والیاں نے فیروز اللغات اردو تیار کیتی۔ مولوی صاحب اک چنگے مترجم وی سن۔ اوہناں اپنی چونہہ زبانوں وچ

مہارت توں بھرواں فائدہ چکيا تے عربی تے فارسی وچوں پنجابی تے اردو وچ کئی یادگار ترجمے کیتے۔ کسے دور وچ ایہناں ترجمیاں نوں بڑی اہمیت حاصل سی۔ وکھ وکھ سپاریاں تے نماز دے ترجمے کئی وار چھپ چکے نیں۔ اوہناں دی اک عربی حمد وگئی دے طور تے پیش اے:

حمد اللہ ربی ذوالجلال  
محیط الخلق قاموس الکمال  
جرت انہار رحمۃ صراحا  
وبحار العطایا و النوال  
لسان القا کلین بہ فصیح  
ومنہ النطق بالکلم اللال (23)

مولوی صاحب نے قرآن کریم دی سورہ یوسف دی تخلیقی تشریح، تفہیم تے ترجمہ ”گلزار یوسفی“ دے ناں نال کیتا۔ ایہنوں 1987ء عزیز پبلشرز لاہور نے نویں سریوں چھاپیا۔ ایس کتاب نوں ڈاکٹر حفیظ احمد ہورواں سورۃ یوسف دی منظوم تفسیر آکھیا اے۔ (24) مولوی فیروز الدین فیروز ڈسکوی پنجابی، اردو، فارسی تے عربی ادب نال مثالی جڑت رکھن والے، ایہناں ساریاں زباناں بارے استادانہ جانکاری رکھن والے لغت نویس، چنگے شاعر، قابل مترجم تے تقابل ادیان دے بے بدل عالم تے کافراں توں وی اسلام دی حقانیت منوالین والے مناظرہ پیجو کی تحصیل پسرور وچ 1907ء وچ فوت ہوئے۔ (25) پروفیسر شاہد شاہزاد گورنمنٹ کالج ڈسکہ کول اوہناں بارے ڈھیر سارا مواد موجود اے جدوں کہ اوہناں دے پتر عبدالجبار ہورواں دی دھی پروفیسر ڈاکٹر رافعیہ ہاشمی زرعی یونیورسٹی فیصل آباد دے شعبہ نیوٹریشن وچ آج وی علم دا نور ورتا رہیاں نیں۔

### چودھری نواب الدین:

نواب الدین ہورواں داناں تے ایہہ ای سی پر اوہ ہمیشہ اپنا ناں چودھری نواب الدین ای لکھدے سن۔ اکو ویلے اوہ نبض شناس حکیم، جید عالم، جادو اثر مبلغ، پختہ گو شاعر، غیر جانبدار و قانع نویس تے اخلاقی قدراں دے پرچارک انسان وی سن۔ اوہناں نے پنجابی تے گوجری زبان وچ شاعری کیتی۔ چودھری صاحب دے ابا جی داناں چودھری امیر بخش سی تے اوہ اپنے پنڈ دے نمبردار سن۔ ایہہ ست بھراں تے ستے پڑھے لکھے سن۔ اگوں چودھری نواب الدین دے چار پتر تے چھ دھیاں سن۔ غلام علی، امیر بی بی، محمد خان، آمنہ بی بی، عبداللہ خان، ازن بی بی، سکینہ بی بی، محمد دین، معصومہ بی بی، برکت بی بی سارے دے سارے پڑھے لکھے سن۔ ایہہ سارے تے اللہ نوں پیارے ہو چکے نیں پر ایس نسل وچوں اک پیا بندہ چودھری محمد

اشرف پھانڈا اچ وی ڈیرہ فضل احمد، صدر پورہ بجوات وچ موجود اے۔ (26) ڈاکٹر شہباز ملک ہوراں نے اوہناں دی اک کتاب 'خزینۃ الواعظین' دا تذکرہ اپنی کتابیات جلد نمبر 1 وچ کیتا اے تے اوتھے اوہناں دا ناں نواب دین ای لکھیا اے۔ (27) ایس بھٹل دا اک جواز ایہہ وی ہو سکدا اے جے پنجاب وچ جمال الدین، سراج الدین، تے چراغ الدین نوں بالترتیب جمال دین، سراج دین تے چراغ دین ای لکھیا جاندا اے۔ اوہناں دے پوترے چودھری محمد اشرف نے اوہناں دا ناں جنی واری وی لیا چودھری نواب دین ای لیا۔ چودھری صاحب نے اپنا تخلص ہمیشہ نواب الدین ای ورتیا اے پر شعری لوڑ تھوڑ جہوں نواب دین، نواب دینا تے کئی تھانواں اُتے کلا نواب وی لیاںدا اے۔ کلام دی اک وگی پیش اے:

مونہوں آکھنا دلوں تصدیق کرنی حرف الف پکاونا اوکھڑا اے  
 پیارا نام غلام خلیل دھریا ایپر چھہ چہ جاونا اوکھڑا اے  
 سوہنا نام منصور ضرور چنگا سولی سس لٹکاونا اوکھڑا اے  
 سوکھا سوگ حسین نواب دینا ایپر گلا کٹاونا اوکھڑا اے (28)

چودھری نواب الدین گجر دے وڈکے تحصیل اکھنور ضلع جموں دے اک پنڈ ڈھوک خالصہ گجراں دے رہن والے سن۔ اوس علاقے نوں 'کنڈھی' وی آکھیا جاندا اے۔ شاعر نے اپنی اک کتاب وچ اپنا پتہ "بقلم خود مسکین چودھری نواب الدین سکنہ ڈھوک خالصہ گجراں، ضلع جموں، تحصیل اکھنور، ڈاکخانہ ہمیر پور سدھڑ" لکھیا اے۔ (29) 1947ء وچ جدوں ہندواں تے سکھاں نے رل کے مسلم کش مہم شروع کیتی تے ایہہ خاندان وی اپنی جان تے عزت بچان لئی ہجرت کر کے پاکستان آ گیا۔ اوہناں دے پوترے چودھری محمد اشرف دے دن موجب اوہ 1865ء وچ پیدا ہوئے سن پر اوہناں دی کتاب "خزینۃ الواعظین" دی اندرونی شہادت دسدی اے جے اوہ 1300 ہجری وچ پیدا ہوئے کیوں جے اوہناں پنجی سال دی عمر وچ اپنی کتاب "خزینۃ الواعظین" لکھنی شروع کیتی سی۔ اوہ آپ لکھدے نیں:

بارہ سی تاریخ محرم جد اوہناں فرمایا  
 تیراں سو تے پنجی ہجروں سال مبارک آیا  
 لے کے نام خدا دا نپ قلم دے تائیں  
 کاغذ رکھ اگے میں لگا لکھن چائیں چائیں (30)

ڈاکٹر ریاض شاہد ہوراں نے پنجی سو ہجری نوں اپنے اک مضمون وچ عیسوی سن وچ بدل کے دسیا اے جے اوہ 1882ء وچ پیدا ہوئے سن۔ (31) چودھری نواب الدین شرع شریعت

دے پابند سن تے ساری عمر دین دی تبلیغ ای کر دے رہے۔ اوہ سمجھدے سن جے معاشرے وچ پائیاں جان والیاں ساریاں برائیاں جہالت دی وجہ توں نیں۔ ایس لئی اوہ جہالت دے سخت خلاف سن۔ چودھری ہوراں نے اپنی ہر کتاب دا مڈھ روایتی طور تے حمد، نعت تے منقبت توں نبھیا اے۔ اوہناں دی لکھی اک حمد دے چار مصرعے پیش نیں۔

کروں رب گی سب تعریف پہلاں جس نے گل جہان بنا دتو  
پانی اپر کھلاریو فرش دھرتی تھماں باجھہ اسمان کھلا دتو  
وچہ پال کے رکھیا دو دیوا سارے ملک نوں چانولا دتو  
دتی بھیج کتاب قانون کی بھی بھلو بُرو سب کم سمجھا دتو (32)

شاعر نے نعت رسول مقبول ﷺ وی بڑی محبت نال لکھی اے تے ہر کتاب وچ پورے تسلسل نال ایس روایت دی پیروی کیتی اے۔ اک نمونہ پیش اے:

فیر درود نبی سرور ﷺ تے جو سردار یگاناں  
دلوں بجانوں تابعداری ہے محبوب رباناں  
اُمت دے سردار دو عالم رحمت عالم ﷺ بھائی  
تابعداراں نوں بخشاون پاک کلام گواہی  
جسنے دلوں بجانوں ہو کے لڑ ہادی دا پھڑیا  
کر اسوار خدا دے فضلوں جنت جاسی کھڑیا (33)

منقبت دے حوالے نال چودھری نواب الدین ہوراں کول بڑی رنگا رنگی نظر آندی اے۔ مناقب چہار یار، سید عبدالقادر جیلانی، حضرت امام حسنؓ، حضرت امام حسینؓ توں وکھ کجھ ہور بزرگاں دیاں منقبتاں وی اوہناں دیاں کتاباں وچ ملدیاں نیں۔ ایہناں دیاں لکھیاں دس کتاباں وچوں پہلیاں دو ای اے جھپ سکیاں نیں:

1- خزینۃ الواعظین، 2- قیامت کشمیر، 3- گوجر نامہ، 4- کپڑا نامہ، 5- ماتم

نامہ پنجابی، 6- مرشد نامہ پنجابی، 7- قصہ بیماری طاعون یعنی

پلیگ، 8- بیعت رضوان، 9- بریاں رساں، 10- رائے شماری برائے کشمیر

چودھری نواب الدین ہوراں دی کتاب ”خزینۃ الواعظین“ دے 134 صفحے نیں تے مثنوی انگ وچ لکھی گئی اے۔ شاعر نے قرآنی معارف وی ورتے نیں تے حدیثاں نوں وی کوٹ کیتا اے۔ مسئلے دس لئی شاعر نے دلیل تے سند توں بھرواں کم لیا اے۔ ایس کتاب وچ شاعر نے وکھ وکھ عنوان قائم کر کے، قرآن تے حدیث وچوں دلیلاں دے کے گل کیتی اے تے

لوکاں نوں سدھے رستے ول پرتن دا آکھیا اے۔ باب الہاس، نماز، روزہ، زکوٰۃ، حج، قربانی، شرم و حیا، پردہ، تکبیر دی مذمت، سود، رشوت، دروغ گوئی، غرور، بے عملی، توہم پرستی، حقوق والدین، حقوق اولاد تے حقہ وغیرہ نوں عنوان بنا کے بڑے پراثر طریقے نال گل بات دی اے۔ پنجابی نظم وچ دسے گئے ایہہ مسئلے لوکاں نوں اسلام دے حکماں دے مطابق زندگی گزارن دے قابل بناندے نیں۔ حقے دے حوالے نال نمونہ کلام پیش کرن اُتے اکتفا کیتا جاندا اے:

نہ صاحب مذہب ہور فقہیاں حقہ ہرگز پیتا  
فر کیونکر سوٹے ماریں دس جواب پلپیتا  
گھر ٹیاریاں نوہاں دھیاں حقے رکھ بہانہ  
بیٹھ رہے کوئی ٹھاکے ناہیں سوکھا بنے یارانہ  
کول زنانیاں بہہ کے اجکل چلم تماکو پاندے  
اک دو روز اشارت غمزے چوتھے دن کھسکاندے  
چھوڑ دیو ایہہ کم اجیہا بھائی اہل ایمانوں  
حقے وچوں کجھ نہ حاصل ویکھو ذرا نادانوں (34)

قیامت کشمیر چودھری صاحب دی دوجی کتاب اے۔ ایہدے وچ شاعر نے ہندواں تے سکھاں دی اوس ہندوئیت دا بیان کیتا اے جیہدے توں بربریت وی شرما جائے۔ ایہدے وچ شاعر نے ایہناں مسلم کش حملیاں دے ذمہ داراں دا تعین وی کر دتا اے۔ کشمیر دے راجے مہاراجا ہری سنگھ نے حکم دتا جے ”کشمیر اچ اک وی مسلمان زندہ نہ رہن دیو“۔ (35) ایس حکم نوں شاعر نے اپنے انداز وچ ایسراں بیان کیتا اے:

ہندو لوک کرن ہن عیشاں ہریا من کھلویا  
مسلماناں نوں مارن والا پکا وعدہ ہويا  
مسلمان ریاست وچوں زندہ جان نہ دیئے  
ہندو آکھن دو گھڑیاں وچ ختم سبھے کر لپئے  
جدوں مہینہ کتک آیا بکرم سال پیارے  
ویہہ سو چار برابر بیسی سنو حقیقت سارے  
اُنی سو اٹھتالی بیسی سن انگریزی بھائی  
ورت گئی تقدیر خدا دی خواب خیال نہ کائی  
تیراں سوتے سٹھاں اُپر ست برابر بھائی

ہجری سن مبارک کولوں اتنی مدت آئی  
 اوہ مہاراجہ ہریا اِکدن موٹر اُتے آیا  
 وڑیا آن پلانوالے اوہ ظلم کمال کمایا  
 جو ہندو سرکردہ آہے اپنی قوم بولائی  
 ریفل دتی تے فرمایا بنو بہادر بھائی (36)

شاعر دا تعلق گوجر قوم نال سی ایس لئی اوہناں اپنی قوم دی اصلاح تے فلاح لئی گوجری زبان وچ ”گوجر نامہ“ لکھی۔ ایس کتاب راہیں اوہناں اپنی قوم نوں تعلیم حاصل کرن تے ہنر سکھن اُتے اُبھاریا اے۔ کپڑا نامہ دا اصل نال کپاہ نامہ اے۔ ایس کتاب دے صرف پنج صفحے ملے نیں اوہ وی مکمل نہیں۔ ایہدے وچ کپڑے دی پوری کہانی بیان کیتی گئی اے۔ بی بھڑولے توں کڈھن توں لے کے بیجے جان، پُٹے جان، پنجن، ٹیرن، دھاگہ بنن تے مڑ کپڑا بنن، رنگے جان، کٹے وڈے جان تے فیر سوئی نال وڈھے جان توں بعد یار دے جُے اُتے سجن تے پھین تک دی ساری آپ بیتی بڑے دل موہ لین والے انداز وچ بیان کیتی گئی اے۔ ماتم نامہ پنجابی وچ معاشرے دی اک فنیج رسم ول اشارہ کیتا گیا اے تے لوکاں نوں مرن والے دا ماتم کرن توں منع کیتا اے تے دسیا اے جے ایہہ کم غیر شرعی اے، ایہدا اسلام نال کوئی تعلق نہیں۔ ساری کتاب وچ بحراک ای ورتی گئی اے۔ شاعر ’مذمت سیاپا‘ دے عنوان پیٹھ لکھدے نیں:

رناں ساریاں بہہ رون، کئی اُٹھ کے کھلون، بند کیتیاں نہ ہون، وڈا شور نی مچایا  
 رل چاچیاں بہی تائیاں، کئی سکیاں پرانیاں، کجھ کواریاں وہانیاں، زور پٹنے تے پایا  
 غرض کردیاں نے وین، لال مکھڑے کرین، پٹن واریاں نہ دین، خوف رب دا بھلایا  
 وڈا کم ایہہ خراب، نہیں شرح دا حساب، نہیں مُردیاں نواب، کم کفر دا بنایا (37)

مرشد نامہ پنجابی چوی صفحیاں دی کتاب اے جیہدے وچ اک جھوٹے پیر دا قصہ بیان کیتا گیا اے۔ ایہ قصہ 1999 بکرمی یعنی 1942ء وچ لکھیا گیا سی۔ قصہ بیماری طاعون یعنی پلگ وچ سیالکوٹ دے علاقے دے اوہ حالات لکھے گئے نیں جدوں اتھے طاعون دی بیماری پھیلی سی۔ شاعر نے دسیا اے جے کنج ویکھدیاں ای ویکھدیاں گھراں دے گھر خالی ہو گئے۔ کتاب وچ شاعر نے گل تے اک ویا یعنی طاعون دی کیتی گئی اے پر انداز بڑا سوادلا اے۔ ایہدے وچ ہلکا ہلکا طنز وی اے تے چوب وی۔ کتے کتے گھجیا ہاس رس وی نظر آندا اے۔ مسئلہ بیعت رضوان وچ شاعر نے بیعت کرن دا نبوی طریقہ دسیا اے تے اج دے پیراں دی ننڈیا کیتی اے۔ سی حرفی کنڈھی وچ سی حرفی دی پنجابی روایت پوری شان تے شوکت نال نظر آندی اے۔ ایہدے

وچ اوہناں اپنے علاقے دی گل کیتی اے تے اوہدے بارے ڈھیر ساریاں دساں پایاں  
 نیں۔ وقایہ زمیندار یا ہدایہ کاشنکار وچ شاعر نے زمینداراں دی بھیڑی حالت دسی اے تے رسماں  
 نبھان لئی چکے جان والے قرضیاں دے سود تے شاہوکاراں دی لٹ مار ول دھیان دوا یا اے۔ علم  
 تے ہنر سکھن ول پریریا اے تے جہالت دی ننڈیا کیتی اے۔ ”بریاں رسماں“ وچ دو نظماں  
 شامل نیں جیہناں دے ٹیپ دے بند ”دمدم رب دا شکر گزار“ تے ”رسماں کولوں استغفار“ نیں۔  
 ایس لکھت وچ شاعر نے بریاں رسماں دی گل کیتی اے تے دسیا اے جے مسلمان فضول تے  
 بھیڑیاں رسماں کولوں جان چھڈالین تے سارا کجھ ٹھیک ہو سکدا اے۔ کتاب وچوں دو بند پیش  
 نیں:

پہلی رسم جے پتر جے لگے پین سیاپے لے  
 کہڑا فیر پپو نوں تھے اُچھل ٹردا پپاں بھار  
 رسماں کولوں استغفار  
 ویہڑے بیٹھا آن مراسی لین ودھائی اللہ راسی  
 مشکل ہووے اج خلاصی بڑے جھیڑیا ندی اے کار  
 رسماں کولوں استغفار (38)

چودھری نواب الدین اک پاسے تے جٹ زمینداری تے دو جے پاسے قوم دی اصلاح  
 دا جذبہ رکھن والا اصلاح کار وی سی۔ اوہ تے اوہدی اولاد وچوں تے کوئی بندہ زندہ نہیں پر اک  
 بیابندہ چودھری محمد اشرف پھانبراج وی ڈیرہ فضل احمد، صدر پورہ بجوات وچ موجود اے جیہدا  
 اخلاق تے ملنساری وی اوہناں ورگا لگدا اے۔

### سائیں محمد حیات پسروری:

سائیں محمد حیات پسروری ہوراں نوں پنجابی ادب وچ اک مان جوگ تھاں حاصل  
 اے۔ اوہ پنڈ دادو باجوه تحصیل پسرور وچ 17 مارچ 1917ء نوں محمد جیون دے گھر پیدا ہوئے۔  
 ذات دے بھٹہ راجپوت سن تے اوہناں دا جدی پیشہ درزی پنا سی۔ اوہناں ست جماعتاں  
 گورنمنٹ ہائی سکول پسرورتوں پاس کیتیاں تے اپنا جدی کم کرن لگ پئے۔ (39) ایسے دور وچ  
 اوہناں گیانی دا امتحان وی پاس کیتا جیہدی وجہ توں کجھ لوکاں نے اوہناں دا ناں سائیں محمد حیات  
 گیانی پسروری لکھیا اے۔ (40) مشتاق قریشی ہوراں لکھیا اے جے مڈل پاس کرن توں بعد اوہ  
 یتیمی تے غربت ہتھوں تعلیم جاری نہ رکھ سکے تے درزیاں دا کم کرن لگ پئے۔ اوہناں 1942ء  
 وچ پنجابی فاضل دا امتحان پنجاب یونیورسٹی توں پاس کیتا سی۔ سائیں ہوراں جدوں گیانی دا

امتحان پاس کیتا اوس ویلے تک صرف ”گیانی ذیل سنگھ (سابقہ) صدر بھارت“ نے ای گیانی پاس دا سرٹیفکیٹ لیا ہویا سی۔ (41) اوہ شعر تے نکلیاں ہندیاں توں ای کہن لگ پئے سن پر استاد دامن دی شاگردی توں بعد اوہناں دی شاعری وچ نکھار پیدا ہویا۔ ”سجرے روسے“ اوہناں دی مشہور پنجابی شعری تخلیق اے جیہدے وچ اعلیٰ سطح دے شعری نمونے دیکھن نوں ملدے نیں۔ (42)

اوہ اک حق پرست قلمکار سن جیہناں ویلے دیاں حاکماں نوں وی کدی خاطر وچ نہیں سی لیاندا۔ انگریز دور وچ اوہناں نوں حکومت مخالف نظم لکھن اُتے تن مہینے جیل وچ وی رہنا پیا۔ اوہ امیر شریعت سید عطاء اللہ شاہ بخاری دے قریبی رفیق تے مولانا حسین احمد مدنی دے مرید خاص سن۔ اوہناں نوں سید صاحب نے شاعر ختم نبوت دا خطاب اوہناں دیاں علمی تے ادبی خدمات اُتے دتا سی۔ (43) اوہناں دے دور وچ پسرور تے سیالکوٹ احرار تے تحریک ختم نبوت دا گڑھ بن چکیا سی۔ اوہناں تحریک آزادی، تحریک کشمیر، تحریک ترک موالات، تحریک خلافت، تحریک ختم نبوت تے تحریک نفاذ شریعت وچ بھرواں حصہ لیا۔ احراری سوچ دے مالک ایس لیڈر نے آل انڈیا مسلم لیگ دے جھنڈے تھلے پاکستان حاصل کرن لئی بھرویں کوشش کیتی۔ تقسیم توں پہلے اوہ آل انڈیا مسلم لیگ سیالکوٹ دے نائب صدر وی رہے۔ بعد وچ اوہناں بلدیاتی ایکشن وچ حصہ لیا تے اپنے حلقے دے بلا مقابلہ کونسلر منتخب ہوئے۔ (44) محمد حیات پسروری اک قادر الکلام شاعر، جید عالم دین تے بہترین مناظر سن۔ اوہناں اپنی ذات دے اظہار تے تحریک ختم نبوت دے کھلا لئی بڑا کجھ لکھیا۔ اوہناں دیاں کتاباں ایہہ نیں:

- 1- حیات پسروری، بھڑکدے شعلے، لاہور، ادارہ طیب، س ن، صفحات 32، متفرق
- 2- حیات پسروری، ختم المرسلین، پسرور، مجلس تحفظ ختم نبوت، س ن،
- 3- حیات پسروری، شجرہ شریف (خاندان قادریہ راشدیہ)،
- 4- حیات پسروری، کھریاں گلاں،
- 5- حیات پسروری (شاعر احرار)،
- 6- حیات پسروری، معجزہ اسلام،
- 7- حیات پسروری،
- 8- حیات پسروری،
- 9- حیات پسروری،
- 10- حیات پسروری،



## 11- سچیاں سوچاں، قلبی

سائیں حیات پسروری فی البدیہہ شعر کہندے سن۔ موضوع تے موقع دی مناسبت نال نوری طور تے شعر موزوں کر کے حاضرین دی توجہ کھچ لیندے سن۔ اپنے شہر، ضلع تے صوبے نال انتاں دی محبت کر دے سن۔ اوہناں وچ عاجزی تے انکساری دا جذبہ انتاں دا سی پراہدے نال نال اپنے گناں تے اپنی ہوند دا شعور وی موجود سی۔ اوہناں دی اک نظم ”میں جھلا کملا کوہجڑا“ پیش اے جیہدے توں اک پاسے تے اوہناں دی مہا اُستادی دا پتہ لگدا اے تے دوجے پاسے اک عنوان دے نویں نویں کچھ لکھن تے پیش کرن دی مہارت دا کھوج وی لہدا اے۔ اوہ لکھدے نیں:

میں جھلا کملا کوہجڑا ہاں خالق دی تخلیق  
تاں دنیا مینوں مَن دی میں مسلمان تحقیق  
مینوں چنگا چنگے آکھدے میرے چنگے طور طریق  
میں نعرہ ماراں حق دا آ دشمن بن رفیق  
میری دھرتی سونا اُگلے میرے انبر بنے شفیق  
میں نال طوفاناں لڑ پواں اُتے تر جاں بحر عمیق  
میں وچ ہوواں اڈ جاں پئے کنہن طبق طبع  
اَج کیتی کئی بہادراں میری ہمت دی تصدیق  
میں شاعراں دے وچ جاہناں جیویں موتی کول عقیق  
لا ضرب جمع کر جانناں تقسیمیاں دی تفریق  
میرا ورثہ قوت حیدریؒ، عثمانؒ، عمرؒ، صدیقؒ  
میں بھج دی ہرنی چو لوواں مینوں بخشی رب توفیق  
ہر مجلس گلاں میریاں ہر محفل میری بات  
میں وَنڈ دا پھراں حیاتیاں مینوں لوکی کہن حیات (45)

سائیں محمد حیات پسروری 28 جون 1987ء نوں پردہ فرما گئے تے اوہناں نوں ٹبہ قبرستان پسرور وچ دفن کیتا گیا۔ اَج وی اوہناں دا پتر حبیب حیات پسروری اپنے چار پتراں عمر حیات، شعیب الرحمن، زوہیب الرحمن تے فیب الرحمن سمیت محلہ جناح گیٹ پسرور ضلع سیالکوٹ وچ رہ رہیا اے۔ حیات پسروری دی دسویں کتاب ”سچیاں سوچاں“ قلمی حالت وچ اوہناں دے پتر حبیب حیات پسروری جیہدے خود وی شاعر نیں کول پئی ہوئی اے تے اوہ اوہنوں شائع

کروان دا ارادہ رکھدے نیں۔

### الحاج واصف بڈیانوی:

واصف بڈیانوی بابا شیر محمد ہوراں دے گھر 1942ء دے پہلے مہینے دی پہلی تاریخ نوں اندپور موہڑی بھارت وچ پیدا ہوئے۔ اوہناں دا ناں محمد بشیر رکھیا گیا۔ اوہناں دے ماں پوتقسیم ویلے پاکستان آئے تے بڈیانے وچ وسوں اختیار کیتی۔ (97) 1953ء وچ اوہناں دی والدہ فوت ہو گئیاں تے 1960ء وچ ابا جی دی اگلے جہان چلانا کر گئے۔ پہلے وہم تخلص نال شعر کہنے شروع کیتے، بعد وچ وہمی، واہم، بشیر واصف تے واصف بشیر واصف دے ناں نال وی کجھ کتاباں لکھیاں۔ بعد وچ اوہناں مستقل طور تے اپنا قلمی ناں واصف بڈیانوی رکھ لیا۔ اوہناں دیاں کتاباں وچ غزل، نظم، مسدس، محسن رباعی، گیت، دوہڑہ، ماہیا، مثنوی، چومصرعہ، سی حرفی، باراں ماہ، ستوارے، اٹھوارے، بند تے فرد ورگیاں صنفیاں ورتیاں گئیاں نیں۔ واصف بڈیانوی دیاں کجھ کتاباں دے ناں انج نیں:

”اثر دعاواں دے، اچے تھاں، اڈیکاں، اللہ والے، الیکشن دا زور، الیکشن دے خلاصے، انوکھا شمار، انوکھیاں سانجھاں، اوکھے پینڈے، ابا جی دا سالانہ عرس، بابے دا میلہ، باراں ماہ درویشی، باغ رسالت، باہر دی کمائی، بزم واصف دے پھل طراجی مشاعرہ (پنجابی)، بلدے دیوے، بہروپیئے، واصف بڈیانوی، بیڑا مدینے والا (حصہ دوم)، پریس کلب بڈیانے، پنجابی غزلاں، پیار دیاں سوچاں واہم، پیار پنجابی، پیاری ماں، پیارے بچے، پیر جی، پیسے نوں سلام، تاجدار عرب، تاجدار مدینہ، تاریخ دان چودھری محمد طفیل باجوہ، تانگیاں، تشبیر غضب سولہوی، تیراں دی بارش (بار دوم)، تیراں دی بارش، ٹھگاں دی دوڑ کڑک دے بول (بار دوم)، ٹھگاں دی دوڑ کڑک دے بول، ٹیوے، جان پچھان، جان لگا روویں گا، جانی شاہ دا ڈیرہ، جذباتی بول، جعلی پیر، جنتاں دے وارث، جوش عقیدت، جوش کر بلا، چوٹوں پھل، حال درویشی، حق دی پکار، حق دے اشارے، حق دے اشارے، حقیقت والی ٹلی، حیاتی دے چائن، خیالاں دی موج، دربار دی رونق، دربار لاثانی، دربار مائی اللہ رکھی، دربار مدینہ، دربار مدینہ، درویشاں دا نگر، دکھاں دا جھیڑا، دکھی جذبات خیالاں دے، دکھی سوچ سیانی، دنیا فانی، دھماکے، دھیاں دے دھن، دیس دی آن، دیوانے عاشق، ڈاکٹر شہباز ملک ایم اے پی ایچ ڈی، ڈاکٹر عبدالقدیر خان، ڈنکے دی چوٹ، ذکر هو، ذکر هو، ذوالفقار علی بھٹو تے

بے نظیر بھٹو، رباعیاں دی سوغات، رخصتیاں تے سہرے، رموز عشق، روپ دی چال، زخماں تے زخم، زلزلہ، زمانے دا حال (بار دوم)، ساقی نامہ، سائیں رانجھن، ست دن، سگری بہار، سجرے پھٹ، سجرے پھل، سجناں دی فرمائش، سجناں دی فرمائش (دوجی وار)، سجناں دے شہر (انتخاب)، سچیاں گلاں، سچے موتی، سچے ہار، سچیاں دا دربار، سچیاں دی نگری، سسی پنوں کمل، سسی پنوں، سفر جدایاں دے، سودے نسبتاں دے، سوہنی مہینوال سچی داستان، سہارے، سیالکوٹ دی عظیم شخصیت، سیالکوٹی ماہیا (انتخاب)، شاعر، شان رمضان شریف، شان شیر خدا، شاہ شرف قلندر، شجرہ شان، شمار اعزازاں دے، شیخ الحدیث (حافظ علامہ محمد عالم)، صدام عراقی، صدائے کشمیر، صغراں دے ویر، طریعی مشاعرہ فیصل آباد، عشق دے بھانیر، غوث بغدادی، غوث دی کرامت، فانی دنیا، فیشن دے پواڑے مورکھ نوں سمجھاؤنی پیندی (مزاحیہ قصہ بار اول)، مشترکہ، عبد الحمید پردیسی تے واصف بڈیانوی، قاتلانہ حملہ، قرض اتارو ملک سنوارو، قلی نامہ (انتخاب)، کلام واصف بڈیانوی، قومی ترانے، کامل مرشد، کچی قلی، کربل دیاں یاداں، کربلا والے، کربلائی دوہڑے، کربلائی دوہڑے (دوم)، کربلائی دوہڑے (حسینی دوہڑے حصہ اول، کربلائی دوہڑے، کربلائی دوہڑے، کربلائی دوہڑے، کعبے دی زیارت، کلام واصف، کلام واصف (اشاعت دوم)، کئی رنگے خواب، کیہ دساں چال زمانے دی، گلدستہ نعت، گلشن واصفی، گلشن واصفی، گلشن حضور ﷺ، گلشن حضور ﷺ، دا دوجی وار، لشکارے، ماں دی رت، متھے بریاں، مٹی دی شان (انتخاب)، مٹی دے رنگ (انتخاب)، محفل سخن، محفل میلاد، محلہ واصف پورہ، مدینے دے مسافر، مدینے دا ماہی، مدینے دی تانگ، مدینے دے پھل، مدینے دے سفر، مستان دا ساقی (اشاعت دوم)، مستان دا ساقی، مشہور نعتاں، مقام علی شاہ، مقبول دعاواں، مقبول نعتاں، مکہ تے مدینے، مکی مدنی ﷺ، منزل دے راہی (مشترکہ کتاب)، منزل دے راہی (مشترکہ کتاب، دوم)، منزلاں، منشور، مونگا شاہ ولی، میاں سانوں کیہ، میدان کربلا، میں جانا میں واصف، نام نشان، نرالے رنگ، نعتیہ کلام، نعرہ حیدری، نعرے ووٹاں دے، نوائے واصف، نوائے واہم، واہم، نور ای نور، نور دی بارش عرف واصف دے دوہڑے، نورانی محفل، نوری تھان، نوری چکاں، نیا جنگ ۵ ستمبر ۱۹۶۵ء، نیا جنگ ۵ ستمبر ۱۹۶۵ء،

وکھری اشاعت، واصف دیاں رباعیاں، واصف دیاں نعتاں، واصف دیاں  
 نعتاں (حصہ دوم)، واصف دے دوہڑے، واہم دیاں رباعیاں، واہم دیاں  
 نعتاں، واہم دے دوہڑے، وچ عشق پیارے پیندے نیں، وڈا تخلص غضب  
 سوہلوی، ولیاں دی شان (حصہ دوم)، ولیاں دی شان (بار اول)، ہندے وار،  
 ہیر رانجھا، یاد چوراہی (اشاعت اول)، بارہ ماہ (واہم بڈیا نومی)، بلدے دیوے،  
 بھیناں دے دکھ، پیار دیاں سوچاں، حق دے اشارے (اول)، حسینی دوہڑے  
 (دوم)، داتا دی نگری، سچے پھل، سدھراں دے موتی، شکوہ، صغراں دے  
 ہاڑے، صغریٰ دی زاری، طرعی مشاعرہ، کربل دا حال، گلدستہ نعتیہ، مجاہد دا نعرہ،  
 مدینے دے موتی، مقبول نعتاں، نوے واہم، نوری چمکاں، واصف دے دوہڑے،  
 واہم دیاں سوچاں، ولیاں دی شان (اول)، ادبی محفلاں، انتخابی نظماں، آٹھ  
 دن، بابا جی دا فیض، بزرگاں دی یاد، بزم دے شاعر، پنج پھل واصف، پنج رنگے  
 رنگ، پنج گنج واصف، پنجھی اڈ جانا، پورن بھگت، پھل تے پتھر، تاجاں والے،  
 تحفہ رمضان شریف، جیوے پاکستان، چٹھیاں، چن دا ماہی، حال مثالی، خواہاں،  
 خوشیاں دے سہرے، دربار دا رنگ، درویشی بکل، دکھاں دا دور، دوہڑا جات توالی،  
 دھپ تے چھاں، طرعی مشاعرہ پنجابی، دھپ چھاں، رب دا حبیب ﷺ، روح  
 تے بت، زمان شاہ، زور غریباں دے، ساقی نامہ، سانجھاں، سانجھاں (دوسرا  
 حصہ)، سخی دربار، سدھراں دے موتی، سرکار دو عالم، سرکار دے سب عاشق، سسی  
 پنوں حصہ دوم، سسی دے ہاڑے تھلاں وچ، سوچ سمندر، سی حرفی درویش،  
 شاگرد اول، شان فقیراں دے، شمار خطاواں دے، شہر واصف، صائم چشتی، طرعی  
 مشاعرہ اردو، عاشق رسول عالم، عاشقاں دے میل، غمیاں، غمیاں ای غمیاں  
 عرف وقات نامہ، فقیراں دا باغ، قدراں، کالیاں راتاں، کربلا دا حال، کملی  
 والے دا در، لچپال نبی، محبت دی دنیا، محبوب جہاناں دا، محفل، مرشد دی شان،  
 مشاعرے، منزلاں پیار دیاں، میوے، نغمہ حبیب، نوری برساتاں، نوری برسات،  
 نوری کلیاں، واصف دیاں چٹھیاں، واصف دیاں نعتاں (حصہ سوم)، وقات نامہ،  
 ولیاں دے ڈیرے، یاداں، یثرب دا والی۔

موضوع دے حوالے نال دیکھیا جائے تے شاعر نے حمد، نعت تے منقبت توں بعد حسن  
 تے عشق اُتے واہوا زور مار یا اے۔ ساقی، شراب، عشق حقیقی، عیب جوئی، بددیانتی، مایوسی، آل نبی

تے اولاد علی نال محبت، ناامیدی، سخاوت، زندگی دے عام مسئلیاں تے تصوف و اصف بڈیانوی ہوراں دی شاعری دے اُچھے موضوع نیں۔ اوہناں دی اک حمد دے کجھ شعر پیش نیں:

تیری وچ خدائی دے حد ہوگئی  
 تیری دیکھی نہیں کسے آخر مولا  
 کدھرے تخت اتے چاٹریں رلدیاں نوں  
 کدھرے بادشاہ کریں فقیر مولا  
 اک وچ غریبی دے کھان دھکے  
 یاد کردیاں کیر دے نیر مولا  
 جنھوں چاہویں توں پاویں ازمائش اندر  
 بھاویں ہون زمانے دے پیر مولا  
 تیرے چاہن والے سدھے چلے جاندے  
 اگوں سب طوفاناں نوں چیر مولا  
 ساڈا پار قربانی دا پور کر دیں  
 دعاواں منگدا و اصف بشیر مولا (47)

الحاج و اصف بڈیانوی ہوراں دیاں ’326 کتاباں‘ (48) ریکارڈ دا حصہ بن چکیاں نیں جدول کہ میجر خالد محمود ہوریں اپنے ایم۔ فل دے مقالے وچ 331 کتاباں دی فہرست پیش کر چکے نیں۔ پنجابی ادب دی انتھک خدمت کرن والے ایہہ صوفی شاعر ’5 جولائی 2003ء‘ (49) نوں دار فانی توں کوچ کر گئے۔ اوہناں دا مزار آستانہ و اصفی، محلہ و اصف پورہ، بڈیانہ تحصیل پسرور ضلع سیالکوٹ وچ موجود اے تے اوہناں دے پتر ظہور و اصف گدی نشین نیں۔

### ڈاکٹر عادل صدیقی:

ڈاکٹر عادل صدیقی ہوراں دا اصل ناں محمد شبیر صدیقی سی۔ اوہناں دے والد عبدالعظیم صدیقی اک درویش صفت انسان سن۔ اوہناں محکمہ مالیات وچ نوکری کیتی۔ عادل صدیقی ہوراں 5 دسمبر 1954ء نوں اپنے پنڈ بربان پور پسرور ضلع سیالکوٹ وچ جنم لیا۔ (50) ایس پنڈ دا پرانا ناں چوہان سی۔ 1979ء وچ ایہدا ناں آغا وفا ابدالی مرحوم دے اصرار تے بربان پور چوہان رکھیا گیا۔ ایہ پنڈ مرحوم دے بزرگاں وچوں اک بزرگ بربان الدین ہوراں نے آباد کیتا سی۔ (51)

ڈاکٹر صاحب اک محنتی تے انتھک انسان سن جیہناں عام پنجاب و اسیاں وانگ مشکل حالات وچ اکھ کھولی، فیکٹری وچ کم کرن توں بعد سرکاری سکول وچ ٹیچر لگے۔ آہری بندے

سن، نوکری دے نال پڑھدے رہے۔ ایہناں پی ٹی سی، پنجابی فاضل، بی ایڈ، ایم اے اردو تے پنجابی وچ پی ایچ۔ ڈی تک پڑھائی کیتی۔ عادل صدیقی ہوریں 1973ء وچ پرائمری ٹیچر لگے۔ ای ایس ٹی تے ایس ایس ٹی بنن توں بعد 11 مئی 1987ء نوں پی پی ایس سی دا امتحان پاس کر کے لیکچرر بنے تے گورنمنٹ مرے کالج سیالکوٹ وچ پنجابی پڑھان لگ پئے۔ بعد وچ کجھ ہور شہراں وچ علم دا نور ونڈیا تے اخیر گورنمنٹ اسلامیہ کالج گوجرانوالہ توں 4 دسمبر 2014ء نوں انہویں سکیل وچ ایسوسی ایٹ پروفیسر دے عہدے توں ریٹائر ہوئے۔

عادل صدیقی ہوریں جماندرو شاعر سن۔ 1985ء وچ ایہناں دا پہلا شعری مجموعہ شائع ہويا۔ ایس مجموعے چھپے ورھیاں دی ریاضت اُلر اُلر کے دسویں سی جے ایہ کوشش کسے نویں شاعر دے وقتی جذبیاں دا نتیجہ نہیں۔ عادل صدیقی ہوراں بچیاں واسطے وی لکھیا تے سوہنا لکھیا۔ اوہناں نوں ”بالاں دے سچے لکھاری“ (52) دے طور تے یاد کیتا گیا۔ سلیم خان گگی مرحوم دے نال رل کے اوہناں ضلع سیالکوٹ دی اک جامع تاریخ لکھن دا منصوبہ وی بنایا سی جیہدے لئی دوواں کھوجکاراں نے انتھک محنت کیتی سی پر سلیم خان گگی ہوراں دی اچانک موت نے اوس سارے کم نوں توڑ نہ چڑھن دتا۔ اج وی اوہ کم دکھ دکھ باباں دی ونڈ نال چھا پراں وچ پیا کسے ادھی دی راہ اڈیک رہیا اے۔ ایہناں دا کم اردو تے پنجابی دوواں زباناں وچ اج پدھر دا اے۔ ڈاکٹر عادل صدیقی ہوراں دیاں صرف شعری خدمات اُتے ایم۔ فل دی سطح دے دو مقالے لکھے جا چکے نیں۔ پنجابی تے اردو شعری خدمات دے نال ایہناں دے نثری کارنامے وی ایس پدھر دے ہے نیں جے گھٹو گھٹ بی ایس دا مقالہ لکھیا جا سکدا اے۔ شعری حوالے نال ویکھیا جائے تے عادل صدیقی ہوراں دے ہن تک اک نثری کتاب تے سولہ شعری مجموعے چھپ چکے نیں۔ جیہناں دے نال بڑے اچھے تے نویکے نیں:

- 1- پالے ٹھر دے پنچھی، 1985ء، 2- برفاں ونڈ دا سورج، 1991ء، 3- کلر وچ گلاب، 1995ء، 4- جگنو، پھل تے تتلی، 1997ء، 5- نوید موسم گل، 2000ء، 6- بند اکھیاں وچ منظر، 2001ء، 7- کچ دیاں ٹونباں، 2004ء، 8- بھاگاں والے اکھر، 2005ء، 9- غزل تم سے عبارت ہے، 2007ء، 10- حرف صداواں لہدے نیں، 2007ء، 11- سولوں نال پریت، 2009ء، 12- ابھی کجھ خواب باقی ہیں، 2010ء، 13- سوچاں وچ سویرے، 2012ء، 14- سدھراں دے پرچھاویں، 2014ء، 15- من وچ وسدے چیتر، 2018ء، 16- رُتاں بدلن والیاں نیں، 2019ء، 17- ادب اثاثہ (نثری کتاب) (53)

ڈاکٹر ہوراں دے کم وچ بڑی رنگ رگی اے۔ اوہناں پچیاں لئی وی لکھیا تے غزل دے نال نال نظم نال پیار کرن والیاں نوں مان جوگ شیواں وی پیش کیتیاں۔ نعت دے حوالے نال ”بھاگاں والے اکھر“ اک اُچ کوئی دی کتاب اے جیہنوں نعتیہ ادب وچ مان جوگ تھاں دتی جاندی اے۔ ایہہ کتاب پنجابی نعت دے نال نال غزل وچ نعت دا نملا وادھا وی اے۔ نثری حوالے نال اوہناں دے پی ایچ۔ ڈی دے مقالے توں وکھ ”ادب اثناش“ ڈاکٹر صاحب موصوف دی تحقیقی تے تنقیدی بصیرت دا منہ بولدا ثبوت اے۔ بال ادب دے حوالے نال جگنو پھل تے تتلی دا مان تے مرتبہ الیاس گھسن ورگے قلمکار وی من چکے نیں۔ ڈاکٹر عادل صدیقی بارے دوجے قلمکاراں وی بڑا کجھ لکھیا اے۔ ڈاکٹر صاحب بنیادی طور تے غزل دے شاعر سن جیہناں پنجابی غزل دے سفر نوں اگے ودھایا۔ اوہناں نے ڈھیر ساریاں صنفاں وچ شاعری کیتی پر اوہناں دی نعت وچ عجیب والہانہ پن ہندا اے۔ اک نعت پیش اے جیہدے وچ اوہناں دا جوش تے جذبہ سلاہن جوگ اے:

دُھپ تہر دی جگ اُتے چھاں آپ دے قداماں وچ  
 ہر شخص ہی چاہندا اے تھاں آپ دے قداماں وچ  
 جو دُور تہاڈے توں اور دُور وے رب کولوں  
 میں رہن دا متمنی ہاں آپ دے قداماں وچ  
 بندے دی پچھان آقا بس آپ دی نسبت اے  
 انسان نوں ملدا اے ناں آپ دے قداماں وچ  
 دنیا دی محبت ایہ سبھ دل دا بھلیکھا اے  
 سکھ چین تے راحت اے ہاں آپ دے قداماں وچ  
 ہر روگ دا دارو ہی نت آپ دی قربت اے  
 ہر مرض دا چارہ میں پاں آپ دے قداماں وچ  
 خوش بختی دے انساں لئی ایہ دو ای ٹھکانے نیں  
 یاں آپ دے در اُتے یاں آپ دے قداماں وچ  
 ایہ میری عقیدت اے یاں عشق مرے دل دا  
 میں ماں دیاں قداماں وچ ماں آپ دے قداماں وچ  
 جو کجھ وے متاع میری سبھ آپ توں وار دیاں  
 دل آپ دے قداماں وچ جاں آپ دے قداماں وچ

اکھ لگی تے انج لگا اک ٹور دی نگری سی  
 اکھ کھلی تے جاپیا کیہ ساں آپ دے قداماں وچ  
 دُکھ درد زمانے دے میں ویکھ لئے چوکھے  
 ہن کاش نکل جاوے جاں آپ دے قداماں وچ  
 عادل نوں وی چا آوے پھر اپنے نصیبیاں تے  
 مل جاوے جے ایہنوں وی تھان آپ دے قداماں وچ (54)

اوه جنے چنگے شاعر، ادیب، محقق، نقاد، استاد تے ادب پرور سن اونے ای چنگے انسان  
 وی سن۔ بھاگاں والے اکھر لکھن والے ڈاکٹر عادل صدیقی تن پتر توصیف، انعام الحق، عمر تے  
 اک دھی نگینہ چھڈ کے 10 جنوری 2019ء نوں اللہ نوں پیارے ہو گئے۔ اوہناں دے پتر انعام  
 الحق صدیقی تے بھتیجے صہیب فاروقی اج وی برہان پور چوہان پسرور وچ موجود نہیں تے اوہناں  
 دے پنڈھار نوں سانجھی بیٹھے نہیں۔ ڈاکٹر صاحب دی نونہ تے انعام الحق دے گھر والی اوہناں  
 دی بیماری وچ وی ادبی کماں وچ اوہناں دا ہتھ وٹاندی رہی تے ہن وی اوہناں دی وراثت نوں  
 چنگی طراں سانجھ کے رکھن وچ اپنا کردار ادا کر رہی اے۔

## حوالے

\* لیکچرر شعبہ پنجابی، گورنمنٹ ڈگری کالج، ڈسکہ، سیالکوٹ

- 1- ڈاکٹر حفیظ احمد، قصہ یوسف زلیخا (لاہور: پنجاب انسٹیٹیوٹ آف لیگنچ، آرٹ اینڈ کلچر، 2016ء)، 205۔
- 2- ڈاکٹر حفیظ احمد، 53۔
- 3- ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، پنجابی نعت (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2005ء)، 137۔
- 4- حافظ برخوردار ثانی، جنگ نامہ امام حسینؑ، مرتبہ۔ احمد حسین احمد قریشی قلعہ داری (لاہور، پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1979ء)، 44-45۔
- 5- ڈاکٹر حفیظ احمد، 58۔
- 6- ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، 137۔
- 7- حافظ برخوردار ثانی، 85۔
- 8- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1987ء)، 6-245۔
- 9- ڈاکٹر آفتاب احمد نقوی، 152۔
- 10- حافظ برخوردار ثانی، 45۔
- 11- مولوی نظر محمد، جنگ نامہ رستم، جلد دوم، (لاہور: الہی بخش محمد جلال الدین تاجران کتب کشمیری بازار، س ن)، 397۔



- 12۔ مولوی نظر محمد، 397۔  
 13۔ مولوی نظر محمد، 398۔  
 14۔ مولوی نظر محمد، سرورق۔  
 15۔ مولوی نظر محمد، 402۔  
 16۔ مولوی نظر محمد، 215۔  
 17۔ ٹیلی فونک ملاقات، امجد علی بھٹی، 7 جولائی 2020ء، شامیں  
 18۔ پروفیسر شاہد محمود شاذ، ”مولوی فیروز الدین فیروز ڈسکوی کی شاعری کا فکری و فنی جائزہ“،  
 الابصار، 12-2011، (ڈسک: گورنمنٹ ڈگری کالج، 2011ء)، 73۔  
 19۔ مولا بخش کشتہ امرت سری، پنجابی شاعراں دا تذکرہ (لاہور: فرم میاں مولا بخش کشتہ اینڈ سنز تاجران و  
 ناشران کتب، 1960ء)، 299۔  
 20۔ ڈاکٹر حفیظ احمد، 245۔  
 21۔ پروفیسر شاہد محمود شاذ، انٹرویو، 21 جنوری 2020ء۔  
 22۔ مولوی فیروز الدین ڈسکوی، جامع ارووغات فیروزی (سیالکوٹ: مفید عام پریس، 1898ء)، پرنٹ لائن۔  
 23۔ مولوی فیروز الدین ڈسکوی، مولوی لغات فیروزی عربی (لاہور: میسرز لالہ عطر چند کپور اینڈ سنز، 1906ء)، 1۔  
 24۔ ڈاکٹر حفیظ احمد، 245۔  
 25۔ مولا بخش کشتہ امرت سری، 299۔  
 26۔ انٹرویو، چودھری محمد اشرف، فضل احمد، محمد عارف، ڈیرہ چودھری فضل احمد، صدر پورہ بیجات، سیالکوٹ  
 27۔ ڈاکٹر شہباز ملک، پنجابی کتابیات جلد 1 (اسلام آباد: اکادمی ادبیات پاکستان، 1991ء)، سیریل نمبر 8689۔  
 28۔ نواب دین، چودھری، قیامت کشمیر، ش، ن، پ، ن، س، ن، ص 45  
 29۔ نواب الدین، چودھری، بیعت رضوان، قلمی، ص پچھلا سرورق  
 30۔ نواب الدین، چودھری، خزینہ الواعظمین، سیالکوٹ، ص 132  
 31۔ ریاض شاہد، ڈاکٹر، کشمیر دا ہیرا: چودھری نواب الدین، مشمولہ، پنجابی چائن، ہفتہ وار اخبار، شمارہ ۲، ۹،  
 جنوری توں 16 جنوری، ساہیوال، 2010ء، ص ۲  
 32۔ نواب الدین، چودھری، گوجر نامہ، قلمی، ص 1  
 33۔ نواب الدین، چودھری، مرشد نامہ پنجابی، قلمی، ص 2  
 34۔ نواب الدین، چودھری، خزینہ الواعظمین، سیالکوٹ، ص 101  
 35۔ فضل حسین، ملک، کشمیر اور ڈوگرہ راج، پشاور، مایجہ پبلی کیشنز، 1999ء، ص 45  
 36۔ نواب الدین، چودھری، قیامت کشمیر، ش، ن، ص 10  
 37۔ نواب الدین، چودھری، ماتم نامہ، قلمی، ص 6  
 38۔ نواب الدین، چودھری، بریاں رسماں، قلمی، ص 4  
 39۔ عطاء اللہ عطا پسروری، قاضی، شعرائے پسرور، پسرور، ادبی سبھا، س، ن، ص 307  
 40۔ عطاء اللہ عطا پسروری، قاضی، شعرائے پسرور، پسرور، ص 307

- 41- مشتاق احمد قریشی تے محمد ندیم قاسمی، آئینہ پسرور، پسرور، ادبی دائرہ پسرور، 2013ء، ص 227
- 42- محمد طفیل باجوہ، سرزمین سیالکوٹ، چونڈہ، سٹیزن ویلفیئر فورم، 2005ء، ص 463
- 43- محمد طفیل باجوہ، سرزمین سیالکوٹ، چونڈہ، ص 463
- 44- مشتاق احمد قریشی تے محمد ندیم قاسمی، آئینہ پسرور، پسرور، ص 227
- 45- عطاء اللہ عطا پسروری، قاضی، شعرائے پسرور، ص 310
- 46- غازی، اکبر علی، واصف بڈیانوی شخصیت اور فن، قلمی، ص 207
- 47- واصف بڈیانوی، باغ رسالت، واصفی بک سٹال، بڈیانہ، 1990ء، ص 4
- 48- غازی، اکبر علی، واصف بڈیانوی شخصیت اور فن، قلمی، ص 207
- 49- تبسم واصفی، محمد الیاس، حضرت پیرالحاج محمد واصف بڈیانوی، مضمون مشمولہ، روزنامہ جنگ، لاہور، 4 اگست

2006ء

- 50- عادل صدیقی، ڈاکٹر، رتانا بدین والیاں نیس، لاہور، سنگت پبلشرز، 2019ء، ص - سرورق
- 51- شاہدہ پروین، ڈاکٹر عادل صدیقی شخصیت و فن، مقالہ ایم فل، بھمبر، الخیر یونیورسٹی، ص-8
- 52- عادل صدیقی، جگنو، پھل تے تنلی، لاہور، انسٹیٹیوٹ آف پنجابی لینگویج اینڈ کلچر، 1997ء، ص 5
- 53- اکبر علی غازی، پروفیسر، پروفیسر ڈاکٹر عادل صدیقی، مضمون، مشمولہ، دلچسپ، جنوری 2020ء، گوجرانوالہ، ص-98
- 54- عادل صدیقی، ڈاکٹر، سدھراں دے پرچھاویں، لاہور، ص-15-16

## شریف کنجاہی دی شاعری دا لسانی ویروا

### Abstract

The name of Sharif Kunjahi is very prominent in the modern Punjabi Literature of twentieth century. He was a poet, critic, researcher, linguist and translator. His poetry is distinguished by its new vocabulary as well as its subject matter and character. This article presents a linguistic review of Sharif Kunjahi's poetry. His accent was Gujrati but his dialect shows the effects of Majhi and Lahindi. He has also used some words in his poetry which are spoken only in Gujrat.

ویہویں صدی دے جدید پنجابی ادب وچ شریف کنجاہی ہوراں دا ناں نکھی چھاں والے ون دے بوٹے ورگا اے۔ اوہ اجیہے شاعر، نقاد، محقق، ماہر لسانیات، مترجم تے سوجھوان سن۔ جیہناں دی ہستی اک ادارے دی حیثیت اختیار کر گئی اے۔ اوہناں ادب دے جیس کھتیر ول وی دھیان دتا اوہدے وچ اپنی سوجھ، دانش تے لیاقت نال اپنا وکھرا رنگ جمایا۔ اوہناں جدید پنجابی شاعری وچ دھیان دتا تاں گہری دانش نال صحیح معنیاں وچ آزاد نظم لکھ کے ہانیاں نوں نویں نظم دی ماہیت توں جانو کروایا۔ اوہناں دی شاعری موضوع تے ہیئت توں اپنی نویگی لفظی پاروں وی وکھری حیثیت رکھدی اے۔ اسیں اسیں دے ویروے توں پہلاں اوہناں دی جیونی تے لسانی پچھو کڑ اُتے اک جھات پاواں گے۔ زاہد حسن ہوراں موجب:

”شریف کنجاہی 13 اکتوبر 1915ء نوں کنجاہ (گجرات) وچ جمے۔

اوری اینٹل کالج لاہور توں ایم۔ اے اردو تے فارسی کیتا تے تعلیم نوں

اپنا پیشہ بنایا۔“ (1)

شریف کنجاہی دے والد غلام محی الدین کنجاہ دے سکول وچ ہیڈ ماسٹر سن۔ اسیں لئی مڈھلی تعلیم کنجاہ وچ ای حاصل کیتی۔ قرآن پاک ناظرہ توں وکھ عربی، فارسی دا ذوق وی رکھدے سن۔ سناتن دھرم ہائی سکول کنجاہ توں میٹرک پاس کر کے گورنمنٹ کالج گجرات توں انٹرمیڈیٹ کر کے کنجاہ دے اسلامیہ ہائی سکول وچ مدرس ہو گئے۔ ملازمت دے نال اوہناں پڑھائی دا سلسلہ

وی جاری رکھیا۔ ایم۔ اے کرن مگروں گورنمنٹ کالج کیمبل پور وچ لیکچرر ہو گئے فیر گورنمنٹ کالج راولپنڈی، گوجر خاں، جہلم، ملہ گنگ تے لالہ موسیٰ وچ تعینات رہے۔

شریف کنجاہی ہوراں دا مہاڑ نویس پنجابی شاعری ول تاں کالج سے توں ای ہو گیا سی، پر اوہناں دی فکر نے ترقی پسند تحریک تے حلقہ ارباب ذوق دی تحریک دے چشمیاں توں پانی پیتا۔ اوہ کدی وی ایہناں دے باقاعدہ ممبر نہیں رہے۔ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر شریف کنجاہی بارے لکھدے نیں:

شریف کنجاہی کی فکری کاوش نے باوجود کئی ایک نئی ادبی  
اختراعات کے پنجابی زبان کی قدامت کو بھی اپنے ہاتھ سے جانے نہیں  
دیا وہ اس زبان کے قدیم مفکرین کی طرح پنجابی معاشرہ میں اسی طرح  
چلتا پھرتا اپنا کام کرتا رہا جس طرح کہ وہ اپنے بزرگوں کو اپنی ادبی  
کاوشوں کے انجام دینے میں سرگرم عمل دیکھتا رہا۔ (2)

اوہناں دی شاعری وچ انقلابی رنگ تے جنگ توں اڈ ڈر دا پرچھاواں وی نظر آندا اے  
کیوں جے اوہناں وڈی لام ویکھی سی تے ایس توں خوفزدہ وی سن۔ ایہو ای کارن سی کہ اوہ  
مذہب دی ظاہری صورت توں برگشتہ سن پر ایہدے نال نال اوہ مارکسی نظریاں دے حامی وی  
سن۔ انسانیت دے چاہیوان سن۔ ایس بارے شاہین مفتی ہوریں لکھدیاں نیں:

1936ء دی تحریک دے چھوٹے وڈے ایس ردعمل دے مارے  
ہوئے نیں۔ میں کجھ وی نہیں جاندی پئی سید صاحب تے ایس تحریک  
دی ظاہری صورت توں برگشتہ کر کے انسانیت دی وڈی سڑک تے لیا  
کھلوا یا اے۔ شریف صاحب وی ایس گروہ وچوں ای نیں پکے مسلمان  
توں وی ودھ کے اک پسماندہ علاقے دے واسی پر اوہ ٹیکور، رسل،  
مارکس تے ماؤ دی بنائی ہوئی یوٹوپیا وچ رہنا پسند کردے نیں اوہ اپنے  
آپ نوں پرنس کرویا لکن کہندے نیں جیہڑا روٹی دی فتح تے یقین  
رکھدا سی اوہ اک اچھے آزاد سماج دی سویر ویکھنا چاہندے نیں جیہدی  
سانجھ وچ انسانیت دے بے اٹھدے ہون جیہڑا آپس دی مدد دی  
خواہش وچ گوٹھ ہووے۔ (3)

شریف کنجاہی ہوراں عام انسانی مسئلیاں نوں اپنا موضوع بنایا۔ ایہدے نال ای مستقبل  
دی غیر یقینی صورتحال دی جھلک وی نظر آندی اے پر اوہدے وچ مایوسی دا پلا بھاری نہیں اے۔

ڈاکٹر آصف ریاض قدیر ہوریں لکھدے نیں:

ترقی پسند تحریک کے زیر اثر پنجابی شاعروں کی جو کھیپ سامنے آئی آپ ان کے سرخیلوں میں سے تھے۔ پنجابی لغت اور قرآن مجید کے پنجابی ترجمے سمیت آپ کی بے شمار کتابیں شائع ہوئیں۔ شعری مجموعہ ”جگراتے“ مطبوعہ 1958ء پنجابی شاعری میں سنگ میل کی حیثیت رکھتا ہے۔ آپ کی پنجابی خدمات پر حکومت نے آپ کو پرائڈ آف پرفارمنس دیا۔ (4)

”جگراتے“ توں دکھ اوہناں دی شاعری دی دوجی کتاب ”اوڑک ہوندی لو“ اے۔ ایس توں اڈ اوہناں اردو تے پنجابی وچ ترجمے وی کیلتے۔ دنیا وچ امن آتشی دا چاہیوان ایہہ انملا شاعر 20 جنوری 2007ء نوں ایس دنیا توں چلانا کر گیا۔ (5) پر اوہناں پنجابی ادب دی ترقی لئی چناوی کم کیتا اے اوہ اجیہا لاہنا اے جیہڑا کدی وی نہیں لایا جاسکدا۔ پنجابی پاکستان وچ دوجیاں ساریاں زباناں نالوں ودھ بولی جان والی زبان اے۔ ایہدی اپنی تہذیبی، ثقافتی تے وسیبی پچھان اے۔ ایہدا وڈا وصف ایہہ وی اے کہ ایہہ پنجابیاں دی ماں بولی اے۔ شیخ عبدالرشید ہوراں موجب:

”پاکستان کی آبادی کا 48 فیصد حصہ پنجابی بولنے والوں پر مشتمل

ہے۔

یونیسکو 1953ء سے لے کر آج تک اس بات کا متواتر پرچار کر رہا ہے کہ 100 فیصد خواندگی کا ہدف حاصل کرنے کیلئے بچے کو اس کی مادری زبان میں زیور تعلیم سے آراستہ کرنا بہت ضروری ہے مگر یونیسکو کا یہ پرچار پاکستانی اشرافیہ کو قائل کرنے میں کامیاب نہیں ہو سکا۔ پنجاب کی تقریباً 75 فیصد آبادی پنجابی بولتی ہے۔ پنجابی دنیا کی سب سے زیادہ بولی جانے والی زبانوں میں گیارہویں نمبر پر ہے۔ برطانیہ میں پنجابی دوسری سب سے زیادہ بولی جانے والی زبان کی حیثیت اختیار کر چکی ہے اور کینیڈا میں یہ چوتھی سب سے زیادہ بولی جانے والی زبان ہے۔“ (6)

بولی جنے وڈے علاقے وچ بولی جاندی ہووے اوس دے بولن والے جنے بہتے ہون اوس بولی دی نکلانی بولی توں دکھ ضمنی تے ذیلی بولیاں یا لہجے وی اونے ای بہتے ہوندے نیں پنجابی بولی بہت وڈے علاقے وچ بولی جاندی اے۔ ایسے پاروں پنجابی بولی دیاں ضمنی، ذیلی بولیاں

یاں لہجے وی اونی ای بپتے نیں۔ ڈاکٹر شہباز ملک ہوریں لکھدے نیں:

”زبان دے مقامی لہجے Dialect نوں پہلاں پہلاں کوئی خاص اہمیت نہیں سی دتی جاندی پر ہولی ہولی بولیاں دے مقامی اختلاف تے گوہ کیتا جان ڈیہہ پیا۔ اٹھارویں صدی دے گرائمر دے سیانیاں دا ایہہ خیال سی کہ اُتلے طبقے دی تے ادبی زبان زیادہ اصلی تے درست ہوندی اے تے ایہہ علاقائی بولیاں گنوار تے زبان بارے احتیاط نہ ورتن والے بندیاں دیاں بولیاں ہوندیاں نیں۔ ایس لئی ایہہ غیر معیاری ہوندیاں نیں فیر جدوں علاقائی رنگ نوں گوہ گو چرا سمجھیا جان ڈیہہ پیا تے پھیر ایس خیال نے پکیائی پھڑی کہ ہور کجھ نہیں تے ایہہ علاقائی بولیاں زبان دے قدیمی انگ نوں سانجھی چلیاں آ رہیاں نیں جیہڑا معیاری زبان وچ بھادیں موجود نہیں پر ایہدے کولوں ہور کئی کم لئے جاسکدے نیں۔ ایس نظریے دے تحت اٹھارویں صدی دے آخر وچ علاقائی بولیاں دیاں ڈکشنریاں سامنے آون ڈیہہ پیاں ہولی ہولی تقابلی لسانیات وچ ایس مواد نے حصہ پانا شروع کر دتا جیس نوں لسانیات دے سیانیاں لسانی جغرافیے دا ناں دتا اے۔ ایہدے نال اوس زبان وچ ہونیاں لسانی تبدیلیاں دا گوویڈ لان وچ انتاں دی مدد

ملدی اے۔ (7)

شریف کنجاہی ضلع گجرات دے قصبہ کنجاہ دے جم پل سن۔ ایس بولی تے لہندی تے ماجھی دا پرچھاواں دکھالی دیندا اے، پر گجرات دے کئی اچھے شبد وی نیں، جیہڑے اوتھے ای اچارے جاندے نیں۔ انج ایہنوں کسے وڈے پنجابی لہجے دی ونڈ وچ تاں نہیں لیاندا جاسکدا، پر ایہدے اُتے دو وڈے لہجیاں دی رنگت ہوندیاں وی ایہہ اپنی دکھری ہوند وی رکھدی اے۔ بولی دی جغرافیائی ونڈ وچ گجرات دا علاقہ ماجھی دے حصے آندا اے۔ پنجابی دیاں لہجیاں نوں مکھ رکھ کے پنجابی زبان نوں تن حصیاں وچ ونڈیا اے پوربی، کچھی تے مرکزی۔ محمد آصف خاں ہوراں موجب:

مرکزی وچ ماجھی لہجہ پرچلت اے تے ماجھی وچ لاہور، سیالکوٹ، گوجرانوالہ، گجرات، امرتسر گورداسپور وغیرہ دا علاقہ آندا اے۔ مڈھ توں ای لاہور، امرتسر وغیرہ وپار، مذہب، سیاسی تے سماجی مرکز رہے

ہن ایس پاروں ایقوں دی بولی نوں مرکزی حیثیت حاصل ہوگئی جیویں  
 جیویں ایس نوں اظہار دا وسیلہ بنایا گیا جیویں جیویں ایس وچ ادب  
 تخلیق کیتا گیا تیویں ایہہ نکھر دی رہی۔ ایس نے اپنے آلے  
 دوالے دیاں توں لفظ لین وچ کدے وی خست نہیں کیتا۔ ایہو وجہ  
 ہے کہ ایہہ دنو دن امیر ہوندی رہی ہے ہوندیاں ہوندیاں ایس نے  
 زبان دا درجہ حاصل کر لیا۔ (8)

ماجھی نوں پنجابی دا نکسالی روپ نیا گیا اے۔ ایس واسطے ماجھی وچ ساریاں بولیاں دے  
 اثر موجود نیں۔ جیویں اک دریا وچ ساریاں ندیاں آ کے مل جاندیاں نیں۔ ایس لہجے دے  
 علاقے نوں پنجابی زبان دے 8 ضمنی لہجیاں: مالوی، دوآبی، جھنگوچی، ڈوگری، پہاڑی، پوٹھوہاری،  
 ہندکو، شاہ پوری دے علاقیاں نے چاروں پاسیوں گھیریا ہویا اے۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں:  
 ماجھی نوں ای نکسالی روپ نیا گیا اے۔ ایس واسطے ماجھی وچ

تمام بولیاں دا اثر موجود اے۔ (9)

ڈاکٹر شہباز ملک دا آکھنا اے:

نکسالی معیاری (Standard) لہجے یاں روپ اوہ اے جیہڑا لاہور، گوجرانوالہ، گجرات،  
 شیخوپورہ تے سیالکوٹ (امر تسر، گورداسپور) دا لہجہ اے۔ ایہدے وچ علاقائی بولی دے لحاظ نال  
 ماجھی پردھان تے لہندی دا کجھ اثر شامل ہوندا اے۔ ایہو روپ پنجاب دے ودھیرے علاقے  
 وچ سمجھیا جاندا اے۔ (10)

اوہناں جدوں شعور دی سرحد اُتے قدم رکھیا تاں اودوں لہور ای پنجابی کتاباں دی چھپائی دا  
 مرکز بن چکا سی۔ ایس اثر پاروں وی چھپیاں کتاباں اُتے ماجھی دا رنگ دکھالی دین لگ پیا سی۔  
 ایس پچھوکڑ وچ ویکھیا جاوے تاں شریف کنجاہی ہوراں دی شاعری اُتے وی ایہدا اثر پیا ہووے  
 گا۔ ماجھی رنگ وچ شاعری دی وگئی ویکھو:

میں ون دا سنگھنا بوٹا

ٹھنڈیاں میریاں چھاواں

مٹھیاں میریاں پہلوں (11)

کجھ اجپے لفظ نیں جیہڑے گجرات وچ بولے جاندے نیں جیویں:

کیہ ہووے دا

کیہ بنے دا

کیہ کراں دے

کدھر جاں دے (12)

جے مرکزی لہجے دی گل کیتی جاوے تے اوہدے وچ ”ہووے گا“ لکھیا پڑھیا یا بولیا جاندا  
اے پر گجرات وچ ”ہووے گا“ نوں ”ہووے دا“ بولیا جاندا اے۔ انج ای:

پشلیاں گلاں کانہوں چھیڑیں

کھینو وچوں لیراں کھلن (13)

ایتھے ورتیا لفظ ”کھینو“ ماجھی وچ ”کھدو“ اکھواندا اے۔ صرف ایہو ای نہیں سگوں سانوں  
اوہناں دی شاعری وچ لہور دا مقامی لسانی رنگ وی دیکھن نوں ملدا اے جیویں

اج دیاں دھندیاں کھھیڑیاں دی سنگھی نونہرہ دتا اے

کل دیاں فکرانے

ہاسیاں دا لہو پی لیتا اے (14)

لہور وچ ”لیا اے“ نوں ”لیتا اے“ آکھیا جاندا اے تے سانوں وی اوہو ای رنگ شریف  
ہوراں دی شاعری وچ نظر آندا اے۔ ہن ویکھیا جاوے تے ایہہ ٹکسالی علاقے دی بولی دا رنگ  
نہیں پر کیوں جے ایہہ اُکا مقامی رنگ اے۔ ایس کر کے ٹکسالی یا مرکزی وچ عام کر کے ایہناں  
اکے مقامی انگاں نوں ورتیا نہیں جاندا۔ شاہ حسین لہور دے وسنیک سن۔ اوہناں دا لہجہ ماجھی سی۔  
وگئی ویکھو:

رہا میرے حال دا محرم توں

اندر توں ہیں باہر توں ہیں، روم روم وچ توں

توں ہیں تانا توں ہیں بانا، سبھ کجھ میرا توں (15)

پر اوہناں نے کئی اچھے لفظ وی ورتے نیں جیہڑے اُکا ای ماجھی نال میل نہیں کھاندے

جیویں:

ایہہ گلیاں تینوں سپنا تھیں، باہل والیاں گلیاں (16)

ایتھے ”تھیں“ دا لفظ ماجھی وچ ”ہوون گیاں“ دے معنی وچ آندا اے۔

شوہ گن ونا، بیاروپ چنگیرا، انگ لاوے کہ مول نہ لاسی

ایہہ جگ جھوٹھا، دنیا فانی، ایویں گئی میری اہل جوانی

غفلت نال میری عمر و ہانی، جو لکھیا سو ای ہوسی

شاہ حسین فقیر ربانا، سو ہوسی جو رب دا بھانا



اورک ایتھوں اوتھے جانا، اس ویلے نوں پکھوتاسی (17)  
 ایتھے ورتے لفظ ”لاسی“ ”ہوسی“ ”پکھوتاسی“ وی ماجھی دے رنگ نہیں ایتھوں سدھ ہوندا  
 اے پئی ماجھی دا جو روپ اج اے اوہ ہمیشہ توں نہیں سی سگوں سے نال ایہدے وچ بدلاوا آیا  
 اے۔

مگدی گل ایہہ پئی شریف کجاہی ہوراں دا لہجہ گجراتی سی پر ایس بولی اُتے ماجھی تے لہندی  
 دا پرچھاواں دکھالی دیندا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ کجھ ایہہ لفظ نیں جیہڑے اوتھے ای  
 اُچارے جاندے نیں۔ ایس پاروں دو وڈے لہجیاں دی رنگت ہوندیاں وی گجراتی دی اپنی  
 وکھری ہوند وی سانوں نظر آندی اے۔ اوہناں دی شاعری وچ کسے دوجے لہجے دی چھاپ نظر  
 نہیں آندی۔

اج ورتی جاوون والی ماجھی ہمیشہ توں اُج دی نہیں سی سگوں سے دے نال وٹدی وٹدی ایس  
 روپ وچ آئی اے خاص طور تے لہور وچ۔ ایتھوں ایہہ گل نتر کے سامنے آؤندی اے کہ ہر  
 زبان وچ علاقائی بولیاں دا لہجہ الگ ہوندا اے۔ ایہہ کسے زبان دی امیری دی دس پاوندا اے۔  
 زبان دی ایہہ ون سونتا اپنے اندر زبان تے انسانی تجربے دے کئی گن وکھٹی بیٹھی ہوندا اے جو  
 انسانیت دا اعلیٰ سرمایہ ہوندا اے۔

### حوالے

- \* ریسرچ سکالر، ایم۔ فل شعبہ پنجابی، گورنمنٹ کالج یونیورسٹی، لاہور۔
- 1- زاہد حسن، آزادی گمروں پنجابی نظم (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2011ء)، 56۔
  - 2- ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2002ء)، 209۔
  - 3- شاہین مفتی، ”ون دا بونا“ سانجھ وچار، مرتبہ۔ سعید بھٹا (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 2018ء)، 954۔
  - 4- ڈاکٹر آصف ریاض قدیر، پنجابی شاعروں کا تذکرہ (اسلام آباد: نیشنل بک فاؤنڈیشن، 2017ء)، 270۔
  - 5- رحیل حق محمود، تاریخ ادبیات پنجاب (لاہور: سنگ میل پبلی کیشنز، 2018ء)، 553۔
  - 6- پنجابی زبان کو پنجابیوں کے مان کی ضرورت ہے۔ شیخ رشید 21-02-2021 www.humsub.com.pk
  - 7- ڈاکٹر شہباز ملک، پنجابی لسانیات (لاہور: مکتبہ لائبریری، 1989ء)، 123۔
  - 8- محمد آصف خاں، ”پنجابی زبان اوہدیاں بولیاں تے دوجے ناں“، لکھلاں وی پنڈ، مرتبہ۔ اقبال صلاح الدین  
 (لاہور: عزیز پبلشرز، 1986ء)، 69۔

- 9۔ عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی (لاہور: عزیز بک ڈپو، 1972ء)، 35۔
- 10۔ ڈاکٹر شہباز ملک، 179۔
- 11۔ شرف کجابهی، گھراتے (لاہور: اے ایچ پبلشرز، 1995ء)، 25۔
- 12۔ شرف کجابهی، 37۔
- 13۔ شرف کجابهی، 29۔
- 14۔ شرف کجابهی، 67۔
- 15۔ محمد آصف خاں، کافیاں شاہ حسین (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2017ء)، 51۔
- 16۔ محمد آصف خاں، 79۔
- 17۔ محمد آصف خاں، 86۔

## انڈیکس

کھوجی	سرناواں	صفحے	خلاصہ	مڈھلے لفظ
اکبر علی غازی	سیالکوٹ وچ بیٹے ویلے دے ست پنجابی شاعر	31-57	ادبی پکھوں ویکھیا جاوے تے سیالکوٹ اک زرخیز خطہ اے جیہدے وچ علامہ محمد اقبال، فیض احمد فیض تے مولوی شاہ دین ورگے شاعر پیدا ہوئے نیں۔ لکھاری نے ایس لیکھ وچ ماضی دے ست سیالکوٹی پنجابی شاعراں دا ذکر کیتا اے۔ اوہناں دی حیاتی دے نال نال اوہناں دی شاعری دے نمونے وی پیش کیتے نیں۔	بیٹا ویلا، زرخیز، خطہ، سیوا، مترجم، وگی، اُچ پدھر
راحت اجمل، صائمہ بتول	سائیں میاں میر دا محبت امن تے مساوات دا سُنہیا	19-30	حضرت میاں میر 1550ء وچ سندھ دے قدیم شہر سوستان (سہون) وچ جنم۔ 25 ورھیاں دی عمر وچ اپنے مرشد دے آکھن تے لہور دے علاقے دھرم پورہ وچ ڈیرے لالنے۔ میاں میر بڑے درویش صفت انسان سن۔ اوہناں تُوں دنیاوی مال و دولت دا کوئی لاچ نہیں سی۔ ویلے دے حکمراناں دا خوف اوہناں تُوں حق سچ دی گل کرن توں نہ ڈک سکیا تے اپنے مقصد توں کچھ نہ رکھ سکیا۔ سادگی تے علم و حکمت دیاں خوبیاں نال پروچی ایہہ شخصیت کسے مذہب نال نفرت تے شدت پسندی نہیں سن رکھدے۔ علم تے حکمت وچ اُچ پدھر دے ہون دے باوجود دوجے سارے مذہباں وچکار امن تے محبت دا سُنہیا دین والے سن۔ اوہناں اپنی حیاتی لہور وچ ای گزاری۔ سائیں میاں میر ہوراں	امن، محبت، سُنہیا، اُچ پدھر، سہون، اُساری

	نے حیاتی دیاں 85 بہاراں ویکھیاں تے 1635ء وچ ایس جہان فانی توں چلانا کرگئے۔ اوہناں دا مزار دھرم پوری وچ اے جتھے ہر ورھے میلہ وی لگدا اے جیہڑا تین دن تیکر جاری رہندا اے۔			
	ایس مضمون وچ لکھارن نے شریف کنجاہی دی شاعری دا لسانی ویروا پیش کیتا اے۔ اوہ لکھدیاں نیں کہ شریف کنجاہی ہوراں دا لہجہ گجراتی سی پر اوہناں دی بولی اُتے ماگھی تے لہندے دا پرچھاواں دکھالی دیندا اے۔ اوہناں نے اپنی شاعری وچ کجھ اچھے لفظ وی ورتے نیں جیہڑے صرف گجرات وچ ای اُچارے جاندے نیں۔ ایس لئی دو وڈے لہجیاں دی رنگت ہوندیاں وی اوہناں دی اپنی دکھری ہوند سانوں نظر آؤندی اے۔	58-68	شریف کنجاہی دی شاعری دا لسانی ویروا	فرزین طارق
تصوف، ریت، صوفی، سادھو، سنت، وچکار، کارن	ایس مضمون وچ پنجاب وچ تصوف دی ریت اُتے چانن پایا گیا اے۔ تصوف دی ریت اونی ای پرانی اے جی آپ انسان دی تاریخ۔ تصوف دی راہ اُتے ٹرن والا اوہ انسان ہوندا اے جیہڑا سارہ، بے ضرر لوکاں وچکار پیار ونڈن والا، نفرتاں، حسد تے سار، منفی جذبیاں توں دور رہن والا ہووے۔ جیہڑا اپنی ذات تے دوجیاں توں ترجیح دیوے۔ جیہڑا آپ دکھی ہوکے وی دوجیاں لئی سکھ دا ہووے۔ پنجاب تے ایتھوں دی زبان نوں ایہہ مان حاصل رہیا اے کہ ایتھے ہمیشہ سادھواں سنتاں، پیراں فقیراں، ولیاں تے صوفیاں جنم لیا۔ ایس لئی ایہہ دھرتی بڑی بھاگاں والی اے جیہنے صوفیاں توں جنم دتا تے تا قیامت دیندی رہوے گی۔ کارن	9-18	پنجاب وچ تصوف دی ریت	فیاض حسین مریم سرفراز

<p>ہے۔ جیہدا ظاہر پاک ہووے۔ نالے اندر دی پاک ہووے، اوہدا اپنے نفس تے مکمل اختیار ہووے تے جیہدے دل وچ رب دی ذات توں اڈ کسے غیر لئی تھان نہ ہووے۔ پنجاب تے انتھوں دی زبان ئوں ایہہ مان حاصل رہیا اے کہ اتھتھے ہمیشہ سادھواں سنتاں، پیراں فقیراں، ولیاں تے صوفیاں جنم لیا۔ ایس لئی ایہہ دھرتی بڑی بھاگاں والی اے جیہنے صوفیاں ئوں جنم دتا تے تاقیامت دیندی رہوے گی۔</p>			
--	--	--	--



Government College University Press, Lahore